

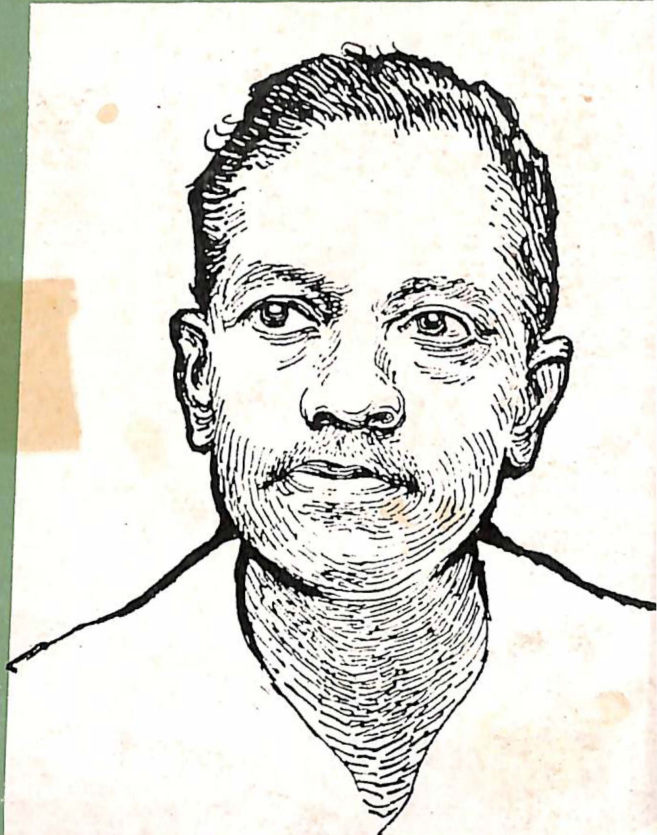
जीवनानन्द दास

चिदानन्द दासगुप्त

N
891.441 092
D 26 C

भारतीय
साहित्यका
निर्माण

N
891.441092
D 26 C

अस्तरमा छापिएको मूर्तिकलाको प्रतिरूप यो दृश्य राजा शुधोदन को महलको हो, जसमा तीनजना भविष्यवक्ताहरूले भगवान बुद्धकी आमा, रानी मायाको सपनाको अर्थको व्याख्या गरिरहेछन् । मनिपट्टि मुशीजी बसेका छन् अनि उनी व्याख्याको दस्तावेज लेखिरहेछन् । सम्भवतः भारतमा लेखन कलाको यो सबैभन्दा पुरानो अनि चित्रांकित अभिलेख हो ।

नागार्जुनकृणअड, दोस्रो शताब्दी (ईस्वी)
सौजन्यः राष्ट्रिय संग्रहालय, नयाँ दिल्ली

भारतीय साहित्यको निर्माता-

जीवनानन्द दास

लेखक

चिदानन्द दासगुप्त

अनुवादक

टी. बी. छेत्री

साहित्य अकादेमी

Jibanananda Das : Nepali translation by T.B. Chhetri of
Chidananda Dasgupta's monograph in English. Sahitya
Akademi, New Delhi (1993), Rs 15.

Library

IAS, Shimla

N 891.441 092 D 26 C

00116973

© साहित्य अकादेमी

प्रथम संस्करण : 1993

साहित्य अकादेमी

प्रधान कार्यालय

रवीन्द्र भवन, 35, फीरोजशाह मार्ग, नयाँ दिल्ली 110 001

विक्रय विभाग : 'स्वाति', मन्दिर मार्ग, नयाँ दिल्ली 110 001

क्षेत्रीय कार्यालय

जीवनतारा बिल्डिंग, चौथो तल्ला, 23 ए/44 एक्स.,

डायमंड हार्बर रोड, कलकत्ता 700 053

304-305 अन्ना सलाई, तेनामपेट, मद्रास 600 018

172, मुम्बई मराठी ग्रन्थ संग्रहालय मार्ग,

दादर, बम्बई 400 014

ए. डी. ए., रंगमन्दिर, 109, जे. सी. मार्ग, बंगलौर 560 002

मूल्य : पन्द्रह रुपियाँ

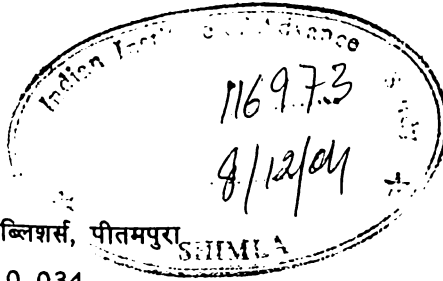
ISBN - 81-7201-176-8

लेसर-सेटिंग : वैलविश पब्लिशर्स, पीतमपुरा

दिल्ली 110 034

प्रिंटर : सुपर प्रिंटर

दिल्ली 110 051

N

891.441092

D26 C

विषय

त्यो युग	7
मानिस : जीवनानन्द दास	14
कवि : जीवनानन्द दास	16
अनुवादहरू	29
संदर्भ सूची	61

त्यो युग

वास्तवमा भन्ने हो भने रवीन्द्रनाथ टेगोरको आधिपत्य रहेको समयमा नै जीवनानन्द दासको जीवन (इ. १८९९-१९४५) बित्यो । समपूर्ण बंगालको सचेततालाई अर्ध शताब्दीभन्दा पनि बढी समय सम्म टेगोरले कसरी ढाकिराखेको थियो त्यो त केवल अनुभव गर्नेले मात्र बुझ्न सक्छन् । रवीन्द्रनाथको गद्दशैली बाहेक उनको हस्तलिपिको नकल पनि प्रायः सबै शिक्षित बंगालीले गर्न थालेका थिए । टेगोरका दुई हजार जति गीतहरूमा पाँच सय गीत-कविता जान्दथे । स्कूल वा कलेज जीवनमा उनको नाटकको कुनै न कुनै भूमिका खेलेका हुन्थे । अनि उनका कविताहरूमा निकै कविता कण्ठ सुनाउन सक्थे । उनका जम्मै उपन्यासहरू र धेरै जसो निबन्धहरू पढेका हुन्थे । उनको शान्ति निकेतनको आदर्श हेरी सकेका हुन्थे । सबैभन्दा ठूलो कुरा के थियो भने त्यसबेलाका शिक्षित बंगालीले रवीन्द्रनाथको भाव-ढंगलाई हृदयङ्गम गरी आफूले भेट्टाएका जम्मै कुरामा त्यसको प्रयोग गर्न थालेका थिए । यस रंग-ढंगलाई पूर्व-पश्चिमको, पुरातन-आधुनिकको विज्ञान र धर्मको संश्लेषणात्मक मनोवृत्ति ल्याई दियो जसले आउँदो पिँडीका मन-मस्तिष्कमा मानवतावादी र समाज सुधारवादी मनोवृत्तिले ब्राह्म-समजी कट्टरतालाई छिचोलेको थियो । रवीन्द्रनाथ भन्दा परतिर, भिन्न अथवा रवीन्द्रनाथलाई छोडेर कुनै विचार गर्नु त्यस बेला कुनै पनि शिक्षित बंगालीको निम्ति असम्भव नै थियो । आफ्ना जीवन र रचनाहरूले बंगाली मानसको निम्ति एउटा ओढन कीर्तिस्तम्भ नै सृष्टि गरिदिएका थिए ।

म सशक्त भई भूत कालको प्रयोग गरिरहेछु कारण टेगोर परम्पराको शक्तिमा आज पनि कुनै प्रकारको शैथिल्य आएको छैन । तर ई. १९४१ मा उनको मृत्यु पछि जन्मेकाहरू अहिले लगभग

तीस वर्ष पुगिरहेछन् अनि बंगालको परिवेशको प्रकृतिमा निकै । परिवर्तन भइकसेको छ र उनको विषयमा सोचनू आजका बंगालीको निमित्त पछौटेपन जस्तो देखिन्छ । दोस्रो विश्व-युद्ध, बेकारी समस्या, कडा राजनैतिक प्रतिस्पर्धा, स्वतन्त्रता-प्राप्तिभन्दाअधिको साधारण मूल्यबोध आदि परिवर्तित भावनाले टेगोर युगसितको सम्पूर्ण एकातात्मतामा संशोधनात्मक परिवर्तन आएको छ ।

यदि शिक्षित बंगालीको निमित्त रवीन्द्रनाथको सीमारेखाभन्दा बाहिर रल्लिनु गाह्रो पर्छ भने उनको सचेततामा आएका बंगाली कविका निमित्त त यो झन् दोबर अफठयारो पर्ने कुरो हो । टेगोरले आफ्ना निरन्तर विकासोन्मुख विचारहरूले तिनीहरूलाई आश्चर्य चकित पार्दै गए । ई. १९३७ मा तिनी भयंकर रोगले आक्रान्त भए जसमा तिनको प्राण नै झण्डै गयो, त्यति बेलापनि तिनीले आफ्ना चारैतिर फैलिएका नयाँ युद्धका शक्तिहरूलाई अनिष्टकारी भनी निन्दा गर्दै 'प्रान्तिक' कविता संग्रह प्रकाशित गरे । यसमा तिनले समकालीन वस्तुस्थितिको विषयमा नवीन जागरणको कुरा भनेका छन् ।

स्वां स्वां गर्ने सर्पले वायुमण्डलै विषक्त पारिरहेछ
शान्तिका सुन्दर शब्दहरू खक्रो गुञ्जित भइरहेछन्
मेरो समय सकियो ; तर जान भन्दा अधि
म मानिसहरूलाई आव्हान गर्छु—
यस राक्षससित लड्न
प्रत्येक घरमा तयार हुनु पर्छ ।

बुद्ध हुँदै गएका शान्तिका दूत यी कविलाई 'प्रान्तिक', कविता नं. १८ कस्तो दुःख पीडा भइरहेछ त्यो सजिलै अनुभेय ।

तीन दशकतिर सबै कवि पिँडिले रवीन्द्रनाथबाट मुक्त हुने सचेत प्रचेष्टा चलाए जसमा बुद्ध देव बोस नै सायद सबै भन्दा स्पष्ट भई देखा परे ।

टेगोरको चोला उठ्नुभन्दा पन्द्र बर्ष अधि देखिनै 'कल्लोल'पत्रिकाका वरिपरि भेला भएका व्यक्तिहरू जो कि त युद्धोत्तर हताशाले भरिएको अँग्रेजी कविताबाट अथवा मार्क्स दर्शनबाट अथवा दुवैबाट प्रभावित भएका व्यक्तिहरू कल्लोल गुपले टेगोरोत्तर मनस्थिति अभिव्यक्तिको

दिशातिर पाइला चालि सकेका थिए । अनि कल्लोल मात्र एकक शक्ति थिएन जसले टेगोरबाट मुक्ति हुने संघर्ष चलाए । जस्तै रवीन्द्र नाथको जन्म जयन्तीमा लेखेको विष्णु दे को कविता :-

अब उसो टेगोरलाई सादा न बनाऊँ
हाम्रो निम्ति आदिम मूल नदीलाई स्थायित्वको
लगन गांठोमा न बाधौ ; हामी हाम्रो आत्माका
गंगालाई खुल्ला पारौ-पुगन संगीत समुमद्रमा
नयाँ बाटो अनि रंगमा चित्र अनि कवितामा
हामी हाम्रा अनेक धाराका नवीन स्रोतस्विनीलाई
उलर्न दिऊँ ।

टेगोरोत्तर कविहरूमा केवल जीवनानन्द दासले टेगोर विरुद्ध विद्रोह गरेनन् मात्र होइन तर टेगोरको समानान्तर विकास गर्ने एक मात्र कवि बन्न गए । यस विषयमा उनी आफै सचेत थिए कारण उनी लेख्छन् :

'कविहरू आफूभन्दा अधिका ठूला कविहरूलाई उच्छेद गर्ने षडयन्त्रका फलस्वरूप जन्म लिएका हुँदैनन् । अपवाद झैं दुइ चार कविका केही कविता बाहेक बांकी आधुनिक बंगला कविता वा गीतमा क्षणभंगरताको छाप लागेको छ । टेगोरका गीत अथवा कविताको गहन भिन्नताले हामीलाई कृतज्ञ बनाउँछ । टेगोरबाट आधुनिक बंगला कविताले आफ्नो सानो प्रारम्भ (मेरो माथि जोड दिंदै) थालको हो भन्ने बताउँछ यसको विकास चाहिँ बंगला साहित्यको आधारलाई वा टेगोर भत्काएर हुँदैन ।'

टेगोर परम्परा विरुद्ध उभिनुभन्दा टेगोर परम्परालाई (टी. एस. इलियटले) नवीन युग चेतनाको चोखोपनबाट बढाएर लानमा नै जीवनानन्द दासको शक्ति निहित छ । उनी परम्परा र व्यक्ति गत प्रतिभाको सम्बन्धकारकको उत्तम नमूना बन्न गए जसलाई टी. ए. इलियटले यसै नामको रचना मा यथार्थ परिभाषा दिएका छन् ।

पश्चिम तिरबाट चलेको हावाले बंगला सहित्यलाई जोडसंग बगाएक लागेको बेला थियो । दुई विश्व महायुद्धहरूको बीचको उजाड भूमि जहाँ भिक्टोरियन युगका नैतिक मूल्यहरू घमांघम भूमिसात्

हुँदै थिए, जहाँ विज्ञानले परमाणू युग संघारमा आफै नवीन अनिश्चिततालाई जन्म दिएको र मार्क्सवादले त्यही उजाड भूमिको कुना कुनामा आफना झण्डा गाड्दै गरेको थियो त्यहीबाट चलेको यो हावा थियो ।

स्मरणीय कुरा के छ भने, रवीन्द्रनाथको अन्तिम समयतिर र टेगोर पछिका धरैजसो बंगला साहित्यका निर्माताहरू अंग्रेजीका प्राध्यापकहरू थिए-जस्तै-बुद्ध देव बोस विष्णु दे, अनमय चक्रवर्ती, समर सेन, जीवनानन्द दास यदि सबै तिनीहरू साँच्चै अंग्रेजीका शिक्षक थिनन् भने पनि तिनीहरू अंग्रेजी प्रेसका पत्रकारहरू सित छेउकै समबिन्धत थिए । तिनीहरूका कवितामा पाश्चात्य कला र साहित्यका क्लासिक (Classic) र आधुनिक आक्यानहरूका सकेतहरू प्रशस्त पाइन्छन् T. S. Eliot अनि Webbes, W. B. Yeats अनि Christopher Coudwell, Rajani Plame Dutt अनि Gswald Spengle का विपरीत दिशाको सोतको बीचबाट छिटो आधुनिक बंगला साहित्य अनिश्चितताको दिशातिर हुत्तिदै छ ।

तर पश्चिमले सधैं नै बंगालीहरूको पोशाक र बैठकखाना भन्दा बढी प्रभाव तिनीहरूको मन-मस्तिष्कमा पारेको छ यो प्रभाव चाहि अश्लेषणात्मक भन्न सकिन्छ । प्रायः जस्तो पश्चिमको गहन ज्ञानले बंगालीलाई अझ बढी अश्लेषणात्मक मानिस बनाएको छ । उदाहरणार्थ हामी सुधीन्द्र नाथ दत्त जसले संस्कृत साहित्यको गहन अध्ययनका साथ साथै टी. एस. इलियट बउडेलयर अनि पंल वेलरीको अध्ययनले नया भव्य सचेष्ट गद्य शैली मात्र सृष्टि गरेनन् तर आफ्नै भौतिक मानसिक प्रवृत्ति पनि गठन गरे । यो समन्वयात्मक प्रक्रिया आन्फनैमा कुनै अनुपम कुरा थिएन कारण यस पीडिका सबै लेखकहरूले यस प्रकारका प्रयोग गरेकै थिए तर अनुपम कुरा के भने प्रत्यक्ष अवस्थामा विशेष रासायनिक गुणको आदिर्भाव हुन हो ।

जीवनभरिको अंग्रेजी साहित्यको अध्ययन-अध्यापन कार्यले जीवनानन्द दासलाई कुनै पनि साहित्यमा लेखिने अति मर्मस्पर्शी तथा गहिरो व्यक्तिगत कविता लेखनमा कुनै प्रकारको बाधा पुर्याएन यो बंगाली जीवन र बंगाली अन्तर हृदयसित पनि आत्मीयताको प्राचुर्यले

भरिएको छ कि तिनका जम्मै कविताहरू अनुवाद गर्न न सकिने अन्ततः- 'मेरो निम्ति-अवस्थाछ । 'एक दिन म फर्की आउने छु' भन्ने एक मात्र कविता तिनका रूपसी बंगला कविता संग्रहबाट अनुवाद गर्ने साहस गरेकोछु यस ग्रन्थमा ।

४६ धर्मतला स्ट्रीटका सांस्कृतिक दर्शनले बंगला साहित्यमाथि प्रभुत्व जमाएको बेला जीवनानन्द दासको सबैभन्दा फलपद जीवन चर्याको अवस्थामा प्रवेश गरेको बेला थियो । यसै बेल विश्वयुद्ध भन्दाधि थालिएको Anti paseist Writers, & Artists, Association विश्व युद्ध पछि Progressive Writers & Artists, Association मा परिवर्तित भई पाँची दशकतिर आधिपत्य जमोको थियो ।

त्यस बेला प्रायः जसो युवा प्रतिभाहरूको उत्साहबाट उत्पन्न हुन गएको प्रभुत्वले अन्तिम विजय प्राप्त गरेका मानिस र मानिसहरूको विश्वाससित एकात्मता ल्याउन खोजेको थियो भनी भन्न सकिन्छ । त्यस बेला अर्को प्रणाली लेख्न चाहिँ पलायनवादी दोषलाईमार्गनु थियो । जो वास्तवमा जीवनानन्द दासले गेका थिए । तर तिनी एक क्षणका निम्ति पनि तिनी आन्फ्नो गन्तव्य पथबाट बत्तिरएर सभयको सहज आरामदायक पथतिर लागेनन् । स्मरणीय कुरा के छ भने त्यस बेलाका बंगला साहित्यको पहिले पहिलेको वामपन्थी-धाराले अंग्रेजीमा शिक्षा पाएका तथा कविता लेख्ने र पढ्ने मध्यम वर्गीय सम्प्रदाय रातोरात मुख्य विषय बन्न गएका विसाल जनसाधारण बीचको प्रभेदलाई उस्तो ध्यान दिएन ।

यो तनाउपूर्ण परिस्थिति सतहमा विभिन्न रूपमा उदासीन हुन गयो । जनताको विजयमा भएको विश्वासको संस्कारपूर्ण समर्थनभन्दा शहरिया अस्तित्वको तुच्छतामा प्रकट को समर सेनको वेदना धेरै घत लाग्दो हुन्थ्यो । यो कुरा तिनले यति राम्ररी बुझेका थिए र नै तिनले कविता लेख्नै छोडिदिए । विष्णु देको सूक्ष्म चेतनाले भण्डारलाई समय समयमा प्रसंगिक संलाप गर्नुमा गाढा विश्वास व्यक्त गर्नुभन्दा मनुष्य जाति प्रति श्रद्धा गर्नुमा र पसिना बगाईरहेका जनजागतिको सहानुभूतिमा अकना हृदय आधार पाए । मार्क्सवादी-हरूले विशिष्ट गुण युक्त वर्ग (क्लास) लाई प्रत्यक्ष गर्न

कविहरू असमर्थ भए । वास्तवमा यस समयलाई फर्केर हेर्दा सुभाष ।

र सुकान्त भट्टाचार्य जस्ता कविका दुई-चार कविता बाहेक अरू कविताहरू देखा परेनन । इलियटेली नैरास्यको अन्धो समर्थनमा आफूलाई यन्त्रतालीत पार्न भन्दा जनताको अवस्था सम्बन्धमा आउन गएको बढी सचेतताले ४६ धर्मतला अझ अधि बढेर गयो ।

अर्को पट्टी आन्कै बौतिक विचार-धारमा मग्न रही जनताको भाग्यसित पनि एकात्मता राख्ने हरू कुसुमित हुन थाले । विभूति भूषण बृन्दोपाध्यायको एकात्म बोध-अनुभूति विभिन्न प्रकारले आत्म सचेत भई आफ्नो कोशिश गरिरहने वाम पन्थी लेखकहरू भन्दा धेरै गहिरो थियो । जीवनानन्द दासको रूखपातको ज्ञान, नदीखोला ऋतुकाल, फसल, काममा जाने साधारण मानिसका बानी बेहोराको ज्ञान विभूतिभूषणको जस्तो छ । विभूतिभूषण जसको उपन्यासले सत्यजित रे लाई भारतीय चल चित्रमा फिल्म बनाउनमा प्रेरणा दियो । यी दुइका साथ साथै जामिनि रायको उल्लेख गर्न सकिन्छ जसको कलाको विव्यु दे समेत व्याख्याकार हुन् ।

कवितामा टेगोर पछिको युगले जीवनानन्द दासमा आई सम्पूर्णता लाभ गरयो भन्ने धारणाले बंगालमा विस्तृत रूपमा मान्यता पाएको छ ।

नजरूल इस्लामका स्वदेश वैभव गान आजका परिश्रान्त पडीलाई चाडै नै उच्चाट लागदो हुन गयो । सुधीन्द्रनाथ दासले संस्कृतको गहन अध्ययन गरी समकालीन जीवन र साहित्यको नवीन संलिष्टात्मक भव्य रचना दिए विष्णु देले कोमल स्पर्श, बढी संवेदनशील अनुभूति, अरांगोवर इलुयर्ड को व्यापकत्व र बौद्धिक आत्म-सचेतता दि । बुद्धदेव बोसले ज्ञानेन्द्रियको अनुभवलाई गौरवान्वित पारी आत्म-समर्पणको भावना ल्यो, प्रेमेन्द्र मित्रले साधारण मानिसको र दूरदेशको जागरणको स्वतन्त्रतावादी स्वर रन्काए, अमिय चक्रवर्ती आधुनिक वाक पद्धति र कलात्मक कौशल लिई अधि बढे, अजित दत्त, सुधीन्द्र नाथ जस्तै आफ्नै पाराले समसामयिक भारतीय समन्वयात्मकताको वर्णनमा खिरिलो सूस्मता प्रदान गरे ।

प्रत्येक कविले आफ्नो विशेष दरिलो अवदानले आफ्नो छुट्टै स्थान चिन्हित पारेका छन् । तर जीवनानन्द दासको कवितामा देखा पर्ने गएका मौलिकता, शक्ति र अपरिमित आनन्दको गुण कुनै पनि यी कविहरूमा अन सक्थो भन्ने कुरा सन्देहपूर्ण नौ छ । जस्तै भए पनि बंगाली कविहरूका आजका युवा पीडीका, व्यावहारिक दृष्टिले व्यवहारिक रूपमा जीवनानन्द दासले टेगोरके स्थान लिन आएका छन् । कवितामा उनको प्रभाव तिनीहरूमा सर्वव्यापक छ । यो कुरा कविता बाहेक अन्यत्र फैलिएको छैन ।

मानिस : जीवनानन्द दास

जीवनानन्द दास कहिल्यै पनि कविता क्षेत्रभन्दा बाहिर बाँचेनन् । तिनले केही लघु कथा, निबन्ध र उपन्यासहरू पनि नलेखेका होइनन्, तर कविता नै एक मात्र क्षेत्र हो जहाँ तिनले आफैलाई पूर्णता प्रदान गर्न सके । कलाको अभ्यास र रसास्वादन तिनको निम्ति टेगोरीय ऐक्यवध्यता थिएन ।

आफ्नै लेखाइको शैली र कोठाको सजावटमा लुगाफाटा लाएकै बीचमा तिनी कविता लेख्थे । बाहिरी ढाँचा र यथार्थमा तथा कल्पना-जीवन र सामाजिक परिवेशसित तिनको कुनै संश्लेषणात्मक, योग थिएन । आफू जन्मेका र बढेका पूर्व बंगलाको बरिसालको ग्रामीण सेरोफेरो र पछि आफ्ना जीवन बितोका कलकत्ताका जीनका तीव्र र प्रगाढ कल्पनामा तिनी बाँचेका थिए । आफ्ना वरिपरिका जीवनदेखि निन्दुरतापूर्वक अलग्रिए ता पनि तिनी त्यसका सूक्ष्म पर्यवेक्षक थिए, तर त्यसमा तिनको सहभागिता केवल आफ्नो कृतिको माध्यमबाट मात्र थियो । तिनी केवल कवि थिएनन् तर कवि भिन्न तिनी अरू केही थिएनन् ।

तिनले आफ्नै एक निबन्धमा भनेका छन्- “यदि कोही साँचै कवि हुन् भने तिने संसारलाई आफ्नो कवितामा प्रदान गरेको कवि भावना फेरि तिनले अर्को कुनैमा त्यतिकै असाधारणपाराले प्रस्तुत गर्न संभव छैन” तर दुःखको कुरा के हो भने तिनले कवित्वपूर्ण न्याय गर्नुभन्दा अघि नै एउटा चल्ती ड्राम गाडी मुनि परेर तिनको जीवन अन्त्य हुन्छ । जीवन अन्त्य हुनुभन्दा अघिसम्म पनि न्यूनताले तिनको जीवनलाई खेदो गरिनै रहयो । एक जना सूक्ष्म सजग जीवन अनुभवी र न्यानो हृदय भएको मानिसलाई कसैले पनि चिन्न सकेनन् बरू तिनलाई उल्टो नै सङ्गे । कारण धेरै दिनसम्म तिनले सजनीकान्त दास (जसले शनिवारेर चिठी, शनिवारको चिठी, को प्रायः प्रत्येक

अंकमा नै आक्रमण गरेका थिए) जस्ता परम्परावादीको मात्र होइन तर आधुनिक कहलाइनेहरूको पनि खिषीटयूरी र हांसोको पात्र बन्न परेको थियो । तिनी एक ब्राह्म समाजी भक्त परिवारमा जन्म ग्रहण गरेका थिए । तिनका पिता के विद्वान् स्कूल—शिक्षक थिए अनि तिनकी आमा कवि थिइन् । तिनले केही दिनसम्म कलकत्ताको ब्राह्म प्रभावित सिटी कलेजमा अंग्रेजी साहित्य पढाएका थिए । आफ्ना एक कवितामा स्त्री-वक्षको गौरव उल्लेख गरेको अपराधमा कट्टरपन्थी अधिकारीद्वारा यस स्थानबाट अपसारण गरिए । अर्को बनाइ छ तिनका परिवारका केही सदस्यले 'बनलता सेन' को हुन जान्न चाहेका थिएरै । अनि तिनी जस्ता विवाहित पुरुषले अर्को स्त्री सित सम्बन्ध राख्न के उचित हो । यी कुराहरूमा सत्यको मात्रा कति छ भन्न सकिन्न तर यी कुराहरूले त्यस समयको विचार धारालाई प्रष्ट पार्दछन् । वास्तवमा तिनी आफ्नो जीवनभर अंग्रेजीका प्राध्यापक रहे ; पछिका वर्षहरूमा जतिबेला तिनका कविताहरूले आफ्ना स्थान बनाउदै बाहिर आइरहेका थिए त्यति बेला तिनलाई- आन्फ्नो आय बढाउनलाई 'बीमा' विक्रेता पनि बन्न परेको थियो ।

मानिससितको कारबारमा तिनलाई आफ्नो विचार-प्रसारण गर्ने गाहो पर्थ्यो । बुध्ददेव बोस जस्ता तिनका प्रशंसकले पनि यो कुराको समर्थन गरेका छन् । वास्तवमा तिनको अनुहारम रहेको बाहिरी मुकुण्डो धेरै कम मानिसले छिचोल्न सक्थे र तिनलाई बुझ्न नसकेकोमा कुनै आश्चर्य छैन । साँच्चै नै यो जीवन सर्व समन्वयात्मक अनुद्वेगी एक्य भावनाको टेगोरीय आर्दशभन्दा धेरै टाढाको जीवन थियो । तानातानको संघर्ष-यसको अज्ञात वेदनाक कुरो, विदेशी विचार, अविश्वास र मोह-मुक्तिको विशिष्ट उदाहरण भएको समकालीन युगको नमूना थियो । उनको जीवन उनका कृतिहरूमा र जीवनमा पनि तिनी टेगोरोत्तर युगका नै थिए ।

कवि : जीवनानन्द दास

सोधेकी थिई उसले “कहाँ हुनुहुन्थ्यो यतिका दिन ?”
चराको गुँड झैं आँखा उधारी नटोरकी बनलता सेन ।

जीवनानन्द दासले लेखेको असाधारण कविताको मौलिक प्रतिमूर्तिको यो एक पक्ष मात्र हो । तैपनि तिनको विषयमा केही भन्न जाँदा तिनको भाषा बाहेक अरु उत्तम थालनी बिन्दु हुनै सक्दैन कारण अनुवाद गर्दा पनि तिनको केही बैशिष्ट्य र प्रतिरूपको प्रभाव यहाँ नै आइपर्छ । यस बाहेक, अनुवादमा पनि तिनको चित्रपूर्ण भावनाले परम्परा र समकालीनताको सफल समन्वयात्मकताको चेत दिएको तथ्य स्पष्ट पाछ्छ । यसले गर्दा नै जीवनानन्द दासको कवितालाई अन्यान्यको कविताभन्दा भिन्नै पार्दछ । वास्तवमा भने जीवनानन्द दासलाई बुझ्ने साँचो नै यही हो ।

जीवनानन्द दासको चित्रपूर्ण भावना र ठेठ शैलीहरू रवीन्द्रनाथका नठम्याइने र उच्चाट लाग्दो साहित्य परम्पराबादी भावनात्मक विचारभन्दा धेरै व्यैयक्तिक छन् । आफ्नो विचारमा धेरै सुस्पष्ट, कवितारूढीबाट मुक्त र निश्चित कुत्सितताबाट पनि नलजाउने व्यक्ति थिए - जीवनानन्द दास । टेगोरको कट्टर विरोधिता गर्ने बुद्धदेव बोस, विष्णु दे र अरूहरूले पनि शब्द-विन्यास र भाषाको साधारण प्रयोग गर्नमा टेगोरका धेरै नजीक थिए । जीवनानन्द दासको निमित्त कुनै एउटा बृक्ष साधारण वा व्यापक थिएन - यस रूखको नाम लिनै पर्थ्यो । शब्दहरूलाई प्रायः तिनीहरूको साधारण संदर्भबाट च्यातेर निकाली अतियथार्थबादी शक्ति प्रदान गरिन्थ्यो । वाक्यहरू जटिल प्रासंगिकता र न्यूनपदबाट रचना गरिन्थे । यही थियो जीवनानन्द दासको विशेषता ।

त्यसोत जीवनानन्दको भावनाको विस्तृत परिधि तिनको कविता

“मृत्युको अधि” मा देखा पर्न जान्छ जहाँ जटिल भावना ज्यादै सजिलो पाराले कोचारिएको छ-दृष्टिगत र श्रवणगत भावना चर्को व्यक्तिगत अनुभवबाट अकस्मात काल्पनिक पखेटा लाग्न जन्छन्, उड्छन् अथवा छुट्टयाउन नै नसकिने गरी अमिल्दा रूपकहरूको मिश्रण हुन जान्छ र एउटा अद्भुत लक्षणबोध गराउने शक्तिमा परिणत हुन्छ ।

“देखेका छौं खेतपारि कोमल नदीकी नारी छरिरहिछिन् फूल हुस्सेका”

“चामल भिजेको गन्धमा तरंगहरू रूप दुई भई पल्ट झरेका छन निर्जन माछाका आंखामा”

“खरको छानाको छाया बाक्लो रातमा परेको छ ज्योत्स्नाको आङनमा”

“आंखाको हेराइको हात छाडी त्यो प्रकाश भइ रहेछ स्थिर;
पृथ्वीको कंकावती बगेर गई त्यसै ठाउँमा पाउँछ म्लान धूपका शरीर ।

ओजस्वी र प्रगाढ प्रकृति-बोधले अनि तिनीहरूको समिश्रणले यी प्रतिमूर्तिहरू यती सुस्पष्ट बन्न गएका छन् कि अन्तिम श्लोकमा आउने भावनाको मूल श्रोतसित सजिलै एकात्म भई विलीन हुन गएका छन् :

“हामी मृत्यु भन्दा अधि के बुझ्न चाहन्छौं र अरू ? के जान्दैनौं र त्यो, सबै रंगीन कामनाको सिरानमा जो पर्खाल झैं आई उद्भासित हुन्छ धूसर मृत्युको मुख; एक दिन पृथ्वीमा स्वप्न थियो-सुन थियो जो निरूतर शान्ति पाउँछ ; मानो कुनै मायावीको प्रयोजनमा लाग्छ त्यो । के बुझ्न खोज्छौं र अरू ? घाम अस्ताए पछि चराचुरंगीको कलरब सुनेका छैनौं र ? देखेका छैनौं र कुइरोमा उडेर गएको काग ?”

जुन प्रकारले जीवनानन्दले प्रतिरूप माथि प्रतिरूप थुपाउँ जान्छन र परिणाम माथि परिणाम चुल्याउँदै कविताको मूल भागमा पुग्दछन् र अन्त्यमा हठात् झन् नाटकीय ढंगले टुंगोमा पुग्दछन् यो कुरा यहाँ अनुवाद गरिएको शव (पृ ३८) मा प्रस्ट देखा पर्न जान्छ ।

यी प्रतिमूर्तिहरू कविले प्रकृतिका (बरिसाल-हाल बांग्ला देशमा)

नजीक बसी उत्सुकतापूर्वक त्यसमा तल्लीन भई एकाकार हुँदा तुनेर बुनेका हुन् । कति प्रतिमूर्तिहरू त यति सजिला र साहित्यिक छन् कि यस विषयसित अपरिचित व्यक्तिलाई त यो अचम्मको नै लाग्नैछ । त्यस्तै “कठैवरा चील” मा (पृ ५३) आँखा र बेतका गोडा एकै भएकोले तुलना नितान्त साहित्यिक छ ।

यस भन्दा टाढाको दृश्य चाहिँ लघु मुहूर्त (पृ. ५९) पुरापुरी शहरिया, रसिक, मर्मभेदी र बदमाशीले परिपूर्ण छ :

यी सब कुरा सुनी एउटा घुम्ने टांस
उफ्री उफ्री हिंडयो तिनीहरूको नाकको टुप्पामा
नदीको पानी पारि बसी मानो बेण्टिक स्ट्रीटमा
गन्ती गरेर गए तिनीहरूले यस पृथिवीको न्याय-अन्याय
रिसले कपाल गुजुल्टो पारी गनेर गए अन्याय-न्याय ;
अनि तै पनि, लघु मुहूर्त, सधैं नै अझ गम्भीर वक्तव्यको सहायक
बन्न जान्छ :

किन भने अब तिनीहरू जाने छन् उडन्ते नदीको देश
त्यहाँ पिशाच बानर र भाँचिएको हाड आई पानीमा
हेर्छन मुख जति दिनसम्म देख्न सकिन्छ प्रतिविम्ब
त्यस्तो प्रकारको प्रति रूप चाहिँ प्रायः अंग्रेजी वाक्यशैलीबाट प्रसूत
छ ।

जब भैले पहिले “चिहानमा कुँदिएका हरफहर” (पृ. ६२) को मूल घोरिनु परयो । तर यसलाई अंग्रेजीमा अनुभव अनुवाद गर्दा अर्थ आफैँ उप्रिएर अधि आई पक्तिहरूलाई मूल जस्तै पारी दियो :

यहीं सरोजिनी सुतिरेहकी छ-
जान्दिन त्यो यहीं सुतिरहेकी छ वा छैन
धेरै भो सुतेको - त्यसपछि एक दिन
गइहालेकी छ कुनै दूर मेघमा ।

बंगलामा पहिलो वाक्यशले पहिले त पटक चिहान बुझिदैन ; जीवनानन्दले कुनै जीवित नारी ओछ्यनमा सुतरहेकी छे भन्ने कुरा नै भनेका हुन भन्ने ध्वनित हुन्छ पछि दोस्रो पक्तिमा त्यसका अर्थ

एउटा झट्का साथ महसूस हुन्छ । अंग्रेजी चिहाने ढुंगामा यस्तो वाक्यांश यहां सुतिरहेको छ -----लेखिन्छ । त्यस्तै बिरालोमा (पृ. ३९) एकै प्रकारको परियोजना नभए पनि अंग्रेजी साहित्यमा परिचित विचार धारा नै व्यापक रूपमा ध्वनित हुन्छ । दुवै कविताहरूमा अझ बढी समानता त तिनीहरूको विचारको थालनमा छ जो बर्णनात्मक धरातलबाट उडेर हठात् ब्रह्माण्डीय फांटमा पुग्दछ । उदाहरणार्थ “चिहानमा कुदिएका हरफहरू” को अन्तिम पंक्तिहरूलाई लिऊँ :

जफरानी रंगे प्रकाशको शुष्कता सन्ध्याको आकाशमा
टांसिएको छ ;

लुप्त बिराला झैँ ; शून्य चातुरीको

मूढ हंसाईं लिई जागी

माथिका जम्मा कविताहरूमा त्यहाँ एउटा अनुभवको स्रोत मुहान पाइन्छ यो हो, प्रकृति पैहल्याउन सकिन्छ, प्रवृत्ति सरियामा विवरणहरू पाश्चात्य साहित्य तर ऐतिहासिक प्रतिरूप चाहिँ बंगाली भारतीय देखा पर्छ ।

उ बाहेक अरू कसैमा यो देखिन्न-त्यसैले यो अत्यन्त शक्तिशाली र प्रत्यावर्ती कलात्मक रचना बन्न गएको छ । यो तिनको सबै भन्दा प्रख्यात कविता “बनलता सेन” को थालनी मै छ :

हजारौँ बर्षदेखि म हिडिरहेछु पृथ्वीको पथमा

सिंहलै समुद्रबाट रात्रिको अन्धकारमा मलया सिन्धुमा

धेरै धुमेको छु म ; बिम्बिसार अशोकको घूसर जगतमा

त्यहाँ थिएँ म ; अझ टाढा अन्धकारमा विदर्भ नगरमा

म क्लान्त प्राण एक, चारै तिर जीवनको समुद्र सफेन

मलाई दुइ घडी शान्ति दिएकी थिई नाटोरकी बनलता सेन

समयका चेपाराहरूबाटको लामो यात्रा पश्चात् भावनाको परिश्रान्त अन्तरात्मा गहिरा पाराले जीवनानन्द दासमा गाडिएको छ कि उस्तै अनभ्यस्त पाठकलाई त कहिले काही “बाटो हिडाइ” (पृ. ३७) जस्ता कविताको बाहिरी सतह झट्ट देखिँदा धक्का नै लाग्न जानेछ :

आँखा तल निहरन्छ- चुरोट नीरव जल्छ- बतासमा धेरै धुलो,
पतिंगर,

आँखा चिम्ली एक छेउमा सरिहाल्छु-रूखबाट धेरै पहेंला जीर्ण
पात

अडिहालेका छन : बेविलनमा एकलै एकलै यसरी नै हिडेको
छु रात्रि बीच

किन हो कुन्रि : हजार हजार बर्ष पछि आज पनि जान्दिन
म ।

राती कलकत्तामा हिडेको बर्णनबाट कविता थालिन्छ-बढदै जान्छ
आकर्षक मनमोहक तर स्वच्छ तर्कपूर्ण ढंगमा ; अनि अन्त्य तिर हामी
माथि बेविलन उफार्दछ र हामीलाई हाम्रो अभ्यस्त सुरक्षित स्थानबाट
बटारेर झटकार्दछ ।

जीवनानन्दका कविताहरूमा-साधारण र खास -सबैमा इतिहास
सन्दर्भको छेलोखेलो छ । उनले उल्लेख गरेका व्यक्ति र समय हुन
-बेविलन, फोअनेसिया एशिरिया, निनेवे (पश्चिम एशिया र इजिप्टको
अल्पएका सभ्यता प्रति उनको विशेष मोह थियो जस्तो छ) ।
पातन्जलि, अम्बपाली, नागार्जुन., श्रावस्ती, कन्फुसियस, अट्टिलाहरू
धेरै ऐतिहासिक नाम मध्ये हुन जो तिनका कवितामा देखा
पर्दछन् । कविताको उपशीर्षकमा “केप्रिकर्नका अन्तिम रात” मा तिनी
इतिहास समयको प्रवाहलाई चराको उडाइसित तुलना गर्दछन् ।
चराको कलात्मक रचनाको अन्तर स्थित लक्षण पछि सूर्यतुल्य (पृ.
५५) र अन्यान्य कविताहरूमा देखापर्दछ । स्थान सम्बन्धी होश पनि
समय भन्दा कम तीब्र छैन । मलया अथवा इजिप्ट अटलान्टिक
समुद्र, बेरिन जलडमरूहरू प्रायः नचिताएको ठाउँमा देखा पर्ने
सन्दर्भहरू हुन् पशु-संसार पनि आफ्नो अंश लिन अकविताको रूपमा
देखा पर्दछ-मरणासन्न घोडाको समवेदना, थरथरे बूढो अन्धो
लाटोकोसेरो, राजहाँस, उँट, सुनौला सिंह, गिद्ध, दुब्लो बूढो भ्यागुतो,
मच्छर । फूलहरूको अनुपस्थितिले नै सुस्पष्ट भएका छन, रूखहरू
प्रत्येक आ-आफ्नो नाउँले स्पष्ट रूपमा निर्दिष्ट छन् । जीवनानन्दको
“सुन्दर” वा “काव्यात्मक” सचेतता छैन जस्तै छ अनि त्यसको

वरिपरि आफनो फुनै परम्परा पनि बनाएनन ।

हिले रगत-राल सिङान फोहरको बसाइबाट

घाममा उडी जान्छ झिंगा ;

सुनौला घामको किरणमा उडने कीराको खेल

कति देखेको छु कति । (पृ ४१)

कुत्सित अर्थपूर्ण अज्ञ सुन्दर पनि बन्न जान्छ दृष्टि शक्तिको बलले कलको टूटीबाट पानी चाटदै गरेको कोढी, मुख हुंदो रगतको फीज निकालेर लडिरहेको महामारीको मसान, मच्छरदानी मित्र पस्नलाई आप्राण चेष्टा गरिरहेको मच्छर, धूँवा खोक्ने मोटर कार उनको संसारमा पस्तछन् भने साथ साथै बस्दछ धूपको शरीर भित्र सुल्किएको सुन्दर कुमारी पानीमा तर्दै गरेको रजहाँस, जुनेली उज्यालोमा जंगल बाट निस्किएर आएको स्याल ।

कविताले हाम्रो हृदयलाई मात्र होइन मस्तिष्कलाई पनि जकडी राख्छ अनि यसको शक्ति चाहिँ सजिलै सित टाढा टाढाको विषयवस्तु स्थान कालबाट स्वतः उल्लेख गरिएको नयाँ नयाँ सन्दर्भबाट उत्पन्न हुन्छ ।

बर्गको साटासाटको शक्ति त हामी “बनलता सेनमा देख्दछौं:

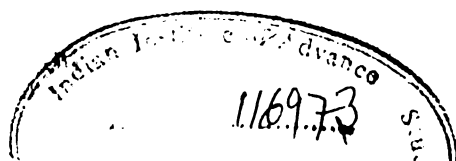
सारा दिनको आखीरमा शीतको शब्दसरि

सन्ध्या आउँछ ; पखेटाको घामको गन्ध मेटाइ हाल्दछ

चील ;

बीर सावरकर अनि नरीमन कुम्भ जोडेर अट्टिला र मार्क्स नागार्जुन अथवा संघमित्र भारतको समयमा, मध्य एसियाको खुडकिलाबाटबंगालको गाउँमा पस्दछन् । चर्को काल्पनिक परिस्थितिको निम्न सन्दर्भको निर्दिष्ट सीमा छ । सुचेतना, अरूणिमा सान्याल, अनुपम त्रिवेदी, मृणालिनी घोषाल, सुविनय मुस्ताफो, लोकेन बोल, अनि नाटोरकी बनलतासेन आदि नाम भरपूर छन् । जुन नामलाई लिएर तिनलाई प्रश्न माथि प्रश्न गरिएको थियो ।

जीवनानन्द दासको कविता के पलायनवादी हो त भन्ने प्रश्नको उत्तर निश्चित रूपले “होइन” है । यस्तो लेख्ने कविलाई कसले पलायनवादी भन्दछ:

हे अर्वाचीन हे उदीची, कहीं म चराको शब्द सुन्छु
 कहीं सूर्यको मिरमिरे बिहान रहिहालेको छ जस्तो लाग्छ ।
 घरि घरि जीवनानन्द दासले मानवीय खतनाक परिस्थितिको
 बिचार गर्दै यसको रोकथामको अपर्याप्तमा बिलाप पनि गरेका छन्
 तर भविष्यमा रहेको आफ्नो विश्वासलाई समर्थन पनि गरेका
 छन् :

अन्धकार दूर गर्नु अघि सर्दा
 हामी आफै अन्धकारमा लटरम्म झागिएका छौं ?
 हामी रवोज्झौं यसको प्रतितकार कर्ता,
 अनि हामी हौं ।

चन्द्रमा उदाउन भन्दा अघि-कालो सागरको
 कैयौं माइल नाघेर जाँदा अझै अन्धकार
 बोक्सी माइल लम्पसार
 उडी जाने चराहरू झैं
 नक्षत्रको ज्योत्स्नामा आयोजन गर्छ हेलिएर जाँदा
 यो अनन्त प्रतिपदमा नै पनि
 चन्द्रमा बिर्सी उडी जानु पर्छ
 उडी जान चाहन्छु ।

यसको अर्थ स्पष्ट छ-जब हामी समुद्रमा उड्दै गरेको चराको
 संझना गर्छौं त्यो जीवनानन्दको इतिहास सचेतनाको घोषित सकेत
 हो ।

जीवनानन्दको शब्द कोषमा प्रायः घरि घरि प्रयोग गरिएको शब्द
 हो — “तैपनि” । यो मानिसको वर्तमान अवस्थामा उत्पन्न हुन गएको
 वेदना र भविष्यमा यसबाट मनुष्यको मुक्तिमा विश्वासको श्रृंखलाको
 सम्बन्ध छ । कहिले काँही, विशेष गरी तिनका थालनीका कविताहरूमा
 यो पीडा असत्य नै देखिन्थ्यो अनि इतिहासले लाएको झापटले किन्न
 र परिश्रान्त मानव आत्मा जहाँबाट आएको त्यही जान चाहन्छ
 मृत्युमा-गर्भको अन्धकारमा । पीडाको चित्कार निषेधहीन उच्च
 स्वरमा छ अनि मृत्यु कामनामा कुनै लाज छैन ।

बिहानको आकाशमा मैले रातो सूर्य देखेका छु

भलाई जुरूक उभिएर संसारको मुखामुखी सामना गर्न आदेश दिन्छ-

अनि यसको प्रत्युत्तरमा मेरो हृदय दुःख, घृणा र अन्धो रिसले भरिन्छ ।

त्यस सूर्यको आक्रमणले पृथ्वी करोडौं सुगेर वा चुई चुई चीत्कारले अस्थिर बन्दछः

केही रमाहट । उल्लास ।

मैले त्यस सूर्यलाई डुबाउन खोजेको थिएँ

मेरो हृदयको दयाहीन अन्धकारमा

फेरि निदाउनलाई

म' आफैलाई अन्धकारको गहराइमा डुबाउन ;

यसैमा विलीन हुन-मृत्यु जस्तै ;

मेरो अन्तरात्मा सीमाहीन कालो निद्राको लालसा राख्छ ;

किन बिउझाउछौ मलाई ?

—त्यो अन्धकार

तर प्रायः त्यति नै घरिघरि “कहिले काही” शब्दको प्रयोग पनि पाइन्छ यसले समयको कुनै विन्दुमा कुनै परिश्रमको अन्त्यमा मानिसको मुकतिलाई इंगित गर्द । “प्रभात हाम्रो अपेक्षा गर्छ, कतै कुनै ठाउमा” । परिश्रमहरू पनि परिभाषायुक्त छैनन्, तर उनको कविताको प्रवृत्तिबाट के अनुमेय छ भने-तिनीहरू इमानदारी पवित्रताको विशतिर छन् । यो साध्य पनि हो साधन पनि । खुशीको कुरा के छ भने मानिसको आत्मा छ, अनि यस कारण हामी यस निष्कर्ष पुग्छौ :

युगौ देखि मानिसले उसको कांधमा

आफनो अर्थी बोकी राखेको छ

आफ्नो वाज्यूमाह-दिदीबहिनीलाई मारेर

अनि तिनीहरूको रगत देखेको छ

आफ्ना आत्मामा लागेको कलंकले

उसलाई ताराहरू, आकाश, प्रेमलाई पुकार्न लाउछ

ज्ञानको शक्तिलाई बिउझ्याउन

अनि तिनीहरूलाई यो रगतको फाल्ला-दागी

सफा पारी धुन लाउन;

उसले उला र, उसकोमा आत्मा छैन भने ? - “आनन्द”
जीवनानन्द वास्तवमा कवितामा प्रयोग गरेको शब्द “हृदय”
हो - “मुटु-आत्मा” “अन्तारात्मा” को अर्थमा, यी दुवै एकै-एकाम्य
देखिन्छन् ।

उनको वाक्यशैली भिन्ने भए पनि जीवनानन्द दास यहीं नेर
रवीन्द्रनाथको चेतनात्मा छेउ पुग्दछन । उदाहरणार्थ हामी
रवीन्द्रनाथको “स्वांस्वां गर्ने सर्प” सित जीवनानन्दको “अद्भुत अंधारो
एक” (पृ. ३८) तुलनीय छ; यद्यपि यी दुइमा टेगोर धेर जोधाडा हुन
तर जुन ध्वंसको झटका दुवैको मुलतः एउटै हो । जीवनानन्द दासको
“यात्री” (पृ. ३३) ले एउटै हुन् भन्ने अकाट्य प्रमाण गर्छ—अनन्त
आत्मामा विश्वास, पृथ्वीमा यसको बास अनि यसको अनन्त यात्रा
अरू यसभन्दा स्पष्टसित भन्न सकिन्न । टेगोरका अनगन्ती
कविताहरूमा यो भावना ध्वनित र प्रतिध्वनित भएको छ, -एउटा
उदाहरण दिन सकिन्छ:

मेरो अभेद्य अन्धकारको रात
पीडा र मृत्युले भरिए पनि
म समय समयमा ज्यालोको बिन्दु देख्छु
मलाई प्रकाशित पारिरहेछ—मलाई अचम्म लाग्छ कता तिर,
हिँडदै गरेका यात्रीहरू झयालबाट चियाउँदा
भिन्न उज्यालो घपक्क हुन्छ
त्यस्तै यो प्रकाश किरण म भित्र पुग्दछ
मलाई इशारा गर्छ
जब यो बाक्लो पर्दा अन्धकारको हट्ला
तब यसले कुनै भेद नराखी प्रकाशित पार्न
समयको सीमाहीन भवितव्य,
जहाँ सूर्यले सन्धयाकालीन डुबुल्की माला परिष्कार पार्न
अनि दैत्याकार पानीका फोका, ताराहरू उडने छन् अनि
फूटने छन्
त्यहाँ रातको अन्त्यमा, म त पथिक हुं,
अनन्त चेतनशीलता समुद्र यात्राको ।

—टेगोर : कविता नं. २० रोगशय्याय

ब्राम्ह प्रभाव, यसका उपनिषदका पुनरूत्यान—जीवनानन्द दासका आफनै जीवनमा महत्वपूर्ण यथेष्ट हुन; टेगोरद्वारा फेरि घचघच्यौउदा दूवैको कवितामा यो विषय घरि घरि दोहरिन गयो । टेगोर जस्तै (अनि दाँतै अनि अरूहरू) जीवनानन्दले स्त्री आत्मालाई मुक्तिदाताको प्रतिरूपसित एकाकार गरेका थिए । सायद यो “सुचेतना” सितै आरम्भ हुन्छ— धेरै समालोचकहरूको मतमा यही नै उसको समर्थन वाक्शैली हो । पछिल्ला बर्षहरूमा स्त्री आत्मा केवल शरणास्थल मात्र थिएन तर अनन्तको मिलन बिन्दु थियो - गर्भको अन्धकारमा मृत्यु कामना थियो तत्कालीन कुत्सितताको पल्लोपट्टि रहेको पवित्रताको आभास थियो ।

जीवानन्द दासको पहिलेका कृतिहरूमा गधे पच्चिसीको बेपरवाह छाप रवीन्द्र नाथको भन्दा भिन्नै थिएन । “झरा पालक” (झरेका प्वाखंहरू) का धेरै जसो कविताहरूमा र धूसर पाण्डुलिपिका कविताहरूमा मेलछ । टेगोरको ‘निझरेर स्वप्न भंग’ (निर्झरको स्वप्न भंग) हेरे त्यो थाहा लाग्छ । जीवनानन्दका कविताहूसित समकालीन सुधीन्द्रनाथ, विष्णु दे अथवा अच्य चक्रवर्ती अनि अलिपछिका समर सेनका कविताहरू राम्रो तुलना गर्न सकिन्छ । तुलनात्मक अध्ययनले के देखाउँछ भने अरू कविहरू धेरै नियन्त्रित र आत्म सचेत, नरम, धेरै बौद्धिक छन । रवीन्द्र नाथका जस्तै जीवनानन्दका कविताहरू आवेगरहित हुँदा हुँदै पनि अभिव्यक्तिपूर्ण छन । आकार र परिमाणमा सुनिश्चितताको अभा हुँदा पनि शक्तिशाली छन । यौवनका पुङ भाडे अस्पष्ट चाहनाको पूर्तिको भावना दुवैमा एकै देखा पर्छ । दुवैको मध्यकालीन समयमा उनीहरूको जीवनको अन्तर्दृष्टिको प्रदूर्भाव स्थिरीकरण हुन गयो र तिनीहरूको आवेशात्मक भावना र लाक्षणिक प्रावल्य पछि प्रौढावस्थामा एक एक चरण गर्दै बिस्तार बिस्तार शंसयात्मकताबाट शान्तियुक्त विश्वासमा परिणत हुदै गयो ।

तर बहुमुखी प्रतिभाले नै टेगोरलाई परम्परागत गीदीको शरताज बनाएर राखेको छ । कविको रूपमा जीवनन्दको शक्तिले टेगोरको दर्शनिक समझदारी तथा स्पष्ट निर्माणकलाको टेवा पाएन—समर्थन भेटाएन । उनको आध्यात्मिक जिज्ञासा न त बहुमुखी नै थियो न

त नियमित नै । उनको रचनामा भावना बुद्धिको अग्रगामी थियो । उनको यो तीव्र आन्तरिक शक्ति पनि हो दुर्बलता पनि । शेलीको 'ओड टू द वेस्ट विन्ड' चाहिँ शक्तिशाली भावात्मक अभिव्यक्ति हो ता पनि यो त्यस्तोलाई सम्बोधक छ जो उभन्दा बाहिर छ—जसको अस्तित्व उसना निर्भर छैन । जीवनानन्दको 'हावाहुरोको रात' (44) मा एकमात्र विशेषता हो जो आफैमा धेरिएको छ । जीवनानन्दले शेलीका 'बोनापार्टको पतनमा गणतन्त्रताको भावना' अथवा रवीन्द्रनाथको 'अफ्रिका' जस्तो केही लेख्न सक्ने थिएनन् । उनको व्यञ्जनात्मक कविता 'जुहु' वा 'अनुपम त्रिवेदो' ले समकालीन व्यक्तित्वको बैषम्य सन्दर्भ हो तर आफू अलगिएर । उनलाई-एकान्तको कवि ? 'कविको कवि' 'समयको कवि' आदि भनेका छन् तर कसैले पनि उनलाई राजनैतिक, सामाजिक, टेगोर भन्दा भिन्न दर्शनको अथवा कुनै निर्दिष्ट घटना वा सम्बन्धका कवि भनेका छैनन् । उनी हाम्रा समयका अनि इतिहासका मानिससित प्रगाढ रूपले सम्बन्धित थिए तर साहै दब्बुकहिले पनि कुनै समयकालीन घटनामा कुनै प्रतिक्रिया देखाएनन् जो यस्ता भावुकतापूर्ण सचेतन कविमा अचम्भ लागदो कुरा जस्तो देखिन्छ ।

यदि तिनी केही छन् भने आफ्नो समर्थनमा तिनी टेगोरका धेरै नगीच छन् । टेगोरले पनि मनुष्य भाग्यको बिस्तृत विश्व ब्राह्माण्डीव दृष्टिकोण राखेका थिए यिनको पनि थियो, तर टेगोर-उत्तर युग चाहिँ धेरै यथाथ र घटनाको नजीक रही प्रसारणमुखी बन्न गयो । यस युगका अन्यान्य कविहरूको तुलनामा जीवनानन्द धेरै बिस्तृत र व्यापक छन् । आत्माको अनन्ततामा र मानव-उत्साह-अक्षुण्णतामा रहेको टेगोरको बिश्वास यिनको जीवनमा आफ्नो समयको सबै भन्दा उन्नत सामाजिक चेतनशीलताको अंशीदार बन्न गए । जीवनानन्दको निराशा र उनको विश्व ब्राह्माण्डीय बोध बढो तीव्र छ । समकालीन मूल्यसितको तिनको असन्तोष बढो व्यक्तिगत र तीव्र छ, तर यात्रीमा भए जस्तो समथन तिनको व्यक्तिगत समर्थनबाट प्राप्त नवीन संश्लेषक्षाणात्मक अनुभूति हो । अरूका समर्थनहरू सामाजिक र राजनैतिक दशनले बलपूर्वक प्रेरित प्रतिध्वनि मात्र भएकोले खोक्रा हुन गएका छन् भने जीवनानन्द दासको पनि सूक्ष्मता र व्यक्तित्वमा

दुबल देखिन्छन् । अरू त के “यात्री” “दुवैपट्टि” प्रतिरूपहरू अधि अधिका झैं त्यति व्यक्तिगत छैनन अनि शब्द-प्रयोग रवीन्द्रनाथको धेरै नजीक पुगेका छन् ।

जीवनानन्दको पछिल्लिरको ढलकाइ टेगोर-ब्राह्म समाज दर्शनमा अडेस लाग्न पुगेको छ जति बेला टेगोरले उपनिषदका समन्वयात्मकताको विफलता देखी ‘शान्तिका सुन्दर शब्दहरू’ सर्पहरूको स्यांक स्यांक मात्र खोक्रा र ध्वान्द्रा देखे अनि सबैलाई यस राक्षससित युद्ध गर्न अह्वान गरे । त्यातिबेला जीवनानन्दको खोजले टेगोरको सबैभन्दा उदार मूल्यहरूको समर्थन भेटायो । तिनका श्रेष्ठ कविता संग्रहबाट अन्तिम श्लोक उद्धृत गर्न सकिन्छ :-

संसारको भीषण डरलाग्दो गर्जनबाट

अविनाशी शब्द तरंगित भई कृपा सिन्धुको अनन्त बिस्तारमा
अल्ललिन्छ उज्यालो र आनन्दले

— “दुवैपट्टि”

स्वतंत्रता पछिको भारतले बाँच्नुलाई गरेको बडा संघर्षको परिप्रेक्ष्यमा टेगोरय मूल्यको असफलताको पीडाको छटपटाइलाई जीवनानन्द दासले प्रतिनिधित्व गर्दछ भन्ने निष्कर्षमा हामी पुग्न सक्तछौं । उनले यति धेरै प्रशंसा गरेका डब्लु. बी. इटसले-

जस्तै तिनी बिलाप गर्दछन् :

हरियो धमिलो समय खुकुलो छ, अनि चारैतिर

निर्दोषहरूको समारोह डुबिरहेछ

उत्तमहरू दृढ निश्चयहीन भइरहेछन् जब

सबभन्दा नराम्राहरू जोशिलो तीब्रताले परिपूर्ण छन् ।

यद्यपि जीवनानन्दलाई पलायनवादी भनी खारेज गर्नु वा मानवताको गहिरो अन्तदृष्टिलाई दबु भन्नु उचित हुने छैन । उनको कविताको शक्ति चाहिँ बेदनाको चीत्कारमा निहित छ, तोब्र विषयासक्ततामा र यसको आत्म निमग्नतामा छ—यसको आकारहीन परिमाण अथवा समर्थनको अतिव्याप्तिमा छ ।

तर उनको शक्तिको दिशामा जीवनानन्द अन्यान्य कविहरूको सीमारेखा नाधी बाहिर पुग्दछन् जहाँ तिनको केवल दार्शनिक समस्या

मात्र रहन जान्छ । 'स्वप्न' को अनन्त मृदुतापूर्ण आध्यात्मिकता — 'लघु मुहूर्तको व्यंग्योक्ति, 'अनुपम त्रिवेदी' मा (पृ. 66) रहेको बिचारको बर्णाशक्ति, 'प्रोफेसर' को व्यंग्योक्ति, 'कठैबरा-चील' मा युवा-पवित्रता अनि निर्दोषित "बनलता सेन" को नियन्त्रण अनुराग, 'हावाहुरीको रात', को काल्पनिक आत्म समर्थन, अद्भूत अन्धकारको एक उन्मत्तता, 'बिरालो' को शहरीया दृष्य (छाया), सुन्तलाको बर्णन सरलता 'सूर्यतुल्य' बर्णन सरलता 'सूर्यतुल्य'मा समर्थनको पुष्टि, जति नै व्यापक भए पनि केही उल्लेखनीय कविताहरू हुन् जसले जीवनानन्दको आसाधरण अनुभूतिको गाम्भीर्य अनि बिभिन्न दिशातिरको बर्णन शक्ति स्पष्ट पार्छ हामी जीवनानन्द दासमा ऐन्द्रिक, ग्रामीण, प्रकृति पर्यवेक्षणको सूक्ष्म दृष्टि, ग्रामीण परिवेशको काल स्थानको विस्तृत ठाउँमा ओहरदोहर गर्ने समकालीन शहरीया मन, आफ्नो सीमिती परिवेशमा गरिहो एकात्मकता खोज्ने क्षेत्रीय कवि, मनुष्य भाग्य सम्बन्धी गहिरो चेतना भरी आफ्नो दार्शनिक बिचारलाई उल्लसित कवितामा बर्णन गर्ने सामर्थ भएको एक भावुक मनुष्य परम्परामा भिजेका तर तै पनि रुढिवाद मुक्त कविको दर्शन पाउँछौं ।

यस्तो बल्दो तीव्रता लिएर बिश्लेषण गर्नु अन्यान्य कविका निम्ति पुग्न नसक्ने ठाउँ भने पनि हुन्छ । यस ठाउँमा अरु कुनै दौतेरी कविहरू पुग्न सके भन्ने कुरामा संदेह नै छ ।

अनुवादहरू

मृत्युको अधि-

धान काटेको निर्जन खेतबाट हामी जो जो हिडेका छौं पूसको
साँझमा

देखेका छौं खेत पारि कोमल नदीकी नारी छरिरहिछिन् फूल
हुस्सेका; उहिलेका गाउँबस्तीका केटीहरू छैं कठैबरा,
तिनीहरू सबै; हामी जजसले देखेका छौं अन्धकारमा धमिला
रूखहरू

जूनकीरीले भरिएका छन्; खेतमा छैन बाली त्यसको टुप्पामा
चालमारी उभिएको छ चन्द्रमा-छैन कुनै चाहना उसको बाली
निमित्तमा

हामी जसले गरेका छौं अन्धकारमा दीर्घ शीत रात्रिलाई प्रेम,
खरको छानामाथि सुनेका छौं मुग्ध रातमा पखेटा-संचार;
बूढो लाटोकोसेराको गन्ध, अन्धकारमा त्यो फेरि कता हरायो
बुझे छौं जाडाका रात अपरूप; खेत खेतमा पखेटा फिजाउने
गंभीर आल्हादले भरिएको बरका रूखमा कराइरहेछन् बकुला
हामी बुझेका छौं जसले जीवनका यी सब निभृत छलना;
हामी जसले देखेका छौं जंगली हाँस शिकारीक गोलीका निशाना
छलेर उडी जान्छ दिगन्तको नम्र नील ज्योत्स्नाको अन्तरमा;

हामी जसले राखेका छौं माया गरी धानका बिटामाथि हात
संध्याका काग छैं अकांक्षामा हामी जो फर्केका छौं घरमा
शिशुको मुखको सुगन्ध घाँस, घाम, रंगीन माछा, नक्षत्र आकाश
हामी जसलेपाएका छौं घुमीफिरी यिनीहरूको चिन्ह बारमास;

देखेका छौं हरियो पात असोजको अन्धकारमा भएछ पहेंलो,
रूखले धेरेको झयालमा उज्यालो र बुलबुल चरा खेल्दछन्
मुसाले जाडाको रातमा दलेछ पिठो आफूनो रेशमी रौंमा
चामल भिजेको गन्धमा तरंगहरू रूप भई दुइ पल्ट झरैका छन्
निर्जन माछाका आंखामा; पोखरीपारि हांसले सन्ध्याको अध्यारामा
पाएछ निद्राको गन्ध-कुमारी हातको कमलो स्पर्शले लगेछ उसलाई

गजूर झैं बादलले सुनौला चीललाई बोलाउंछ उसको झूयालमा;
भंगेराको पुल मानो नीलो भई रहेछ बेतको लहरामुनि;
कमलो पानीको गन्ध छरी नदी घरिघरि मोलिरहेछ किनारलाई,
खरको छानाको छाया बाक्ली रातमा परेको छ ज्योत्स्नाको
आंगनमा

बतासमा झूयाउकारीको गन्ध-बैशाखको खेतको हरियो
बतासमा;
बाक्लो रस गाढ आकांक्षको ओर्ली आउंछ नीलो नुनिलो
हृदयमा;

हामी जसले देखेका छौं बाकलो बर-बृक्ष मुनि राता राता फल
झरेका झन्; निर्जन खेतका भीडले अनुहार हेर्छ नदी भित्र
जति नीलो आकाश रहेका छन खोजी हिंडंछन अझ नीलो आकाशको
तल

बाटा बटामा देखेका छौं लहरै सुपारीका बोटबाट दिनहुं आउंछ
सन्ध्या प्रति दिन बिहान अउंछ धानका बालासरि हिरयो सहज;
हामी जसले बुझेका छौं धेरै दिन महीना ऋतु बितिहाले पछि
पृथ्वीको त्यही कन्या छेउमा आई अन्धकारमा नदीको कुरा
भनेर गई, हामी बुझेका छौं जसले बाटोघाटो खेत मैदान भित्र
अर्को एक प्रकाश छ शरीरमा उसको बेलुकी पखको धूसरता;
आँखाको हेराइको हात छाडी त्यो प्रकाश भई रहेछ स्थिर;
पृथ्वीका कंकावती बगेर गई त्यसै ठाउंमा पाउंछ म्लान धूपका
शरीर;

हामी मृत्युभन्दा अधि के बुझ्न चाहन्छौं र अरू ? के जान्दैनौं र
त्यो,

सबै रंगीन कामनाको सिरानमा जो पर्खाल झैं आइ उद्भासित हुन्छ
धूसर मृत्युको मुख; एक दिन पृथ्वीमा स्वप्न थियो -सुन थियो जो
निरुत्तर शान्ति पाउंछ; र अरू ? घाम अस्ताए पछि चरा-चुरंगीको
कलरव हाँक

सुनेका छैनौं र ?देखेका छैनौं र कुइरोमा उडेर गएको काग ?

गिद्ध

मैदान देखि मैदान मैदानमा सारा अपरान्ह भरि
 एशियाको आकाश आकाशमा
 गिद्धहरू चरिरहेछन्; मानिसले देखेको छ
 हाट-घाँटी-बस्ती; निस्तब्ध, प्रान्तर¹
 गिद्धको; जहाँ मैदानको दृढ नीरवता उभिएको छ
 आकाश छेउमा
 मानो अर्को एउटा आकाश-त्यसै ठाउँमा गिद्धहरू
 ओर्लिन्छन् एक पल्ट परस्पर
 कठिन मेघबाट; मानो टाडा उज्यालो छाडी
 धूम्र क्लान्त दिक् हस्तिहरू
 लडिहाले-लडिहाले पृथ्वीमा एशियाका
 खेत चउर मैदान माथि
 यी सब त्यक्त पक्षी दुई-चार मुहूर्त केवल;
 फेरि गर्छन् आरोहण
 अंधारो विशाल पखेटा ताडीको रूखमा-
 पहाडका शिखरमा समुद्रपारि;
 एक पल्ट पृथ्वीको शोभा हेर्छ, बम्बइको समुद्रक
 जहाज कहिले
 बन्दरगाहको अन्धकार भीड गर्छ, हेर्छ त्यसैले;
 एकपल्ट स्निग्ध मालाबारमा
 उडी जान्छ-कुनै एक मीनारको विर्मष
 किनार घेरी धेरै गिद्धहरू
 पृथ्वीका चराहरूलाई बिर्सिएर हिंडिहाल्छन्
 सायद मृत्युको पल्लोपट्टि;
 मानो कुनै बैतरणी अथवा यस जीवनको विषण्ण लेगुन²

-
1. प्रान्तर-बुझा शुन्य लामो बाटो वा चउर
 2. लेगुन-Lagoon कच्छ, समुद्रबाट बालुवाले छुट्टयाएको नूनिलो पानीको फैलाव

रोइउठ्छन्- आंखा उधारी हेछैन कस्तो गंभीर
नीलोमा भिसी हालेका छन् ती सब हुन ।

बनलता सेन

हाजारौं बर्ष देखि म हिंडिरहेछु, पृथ्वीको पथमा
सिंहल समुद्रबाट रात्रिको अंधकारमा मलया सिन्धुमा
धेरै घुमेको छु म, बिम्बिसार अशोकको घूसर जगतमा
त्यहाँ थिएँ म, अझ टाढा अन्धकारमा विदर्भ नगरमा
म क्लान्त प्राण एक, चारैतिर जीवनको समुद्र सफेन
मलाई दुइ घडी शान्ति दिएकी थिई नाटोरकी

बनलता सेन ।

केश उसको कहिलेको अन्धकार विदिशा रजनी
मुख उसको श्रावस्तीको शिल्पकला; धेरै टाडा समुद्रमाथि
बहना भाँचिएर जुन नाविकले हराएको छ दिशा
हरियो घाँसको देश जब उ देख्छ दालचिनी द्वीप भित्र
त्यस्तै देखेको छु उसलाई अन्धकारमा, सोधेकी थिई उसले-
“कहाँ हुनुहुन्थयो यतिका दिन ?”
चाराको गुंडाँ आंखा उधारी नाटोरकी बनलता सेन ।

सारा दिनको आखीरमा शीतको शब्दसरि
सन्ध्या आउछ; पखेटाको घामको गन्ध मेटाइहाल्दछ चील
पृथ्वीको सबै रंग निभिहाले पाण्डुलिपि गर्छ आयोजन
त्यति बेला कथा जस्तो जूनकीरीको रंगले झलमल्ल
सबै चरा घर आउछन्-सबै नदी-सिद्धिन्छ यस

जीवनको सबै लेनदेन;

रहन्छ खालि अन्धकार, सामना सामनी बस्नलाई

बनलता सेन ।

सुन्तला

एकपल्ट जब म शरीरबाट निस्किएहान्ने छु
 फेरि के म फर्केर न आउंला पृथ्वीमा ?
 फेरि पनि म फर्केर आऊँ
 कुनै एक जाडोको रातमा
 एउटा हिउँ सुन्तलाको करुण मासु लिई
 कुनै एक परिचित मुमर्षुको ओछ्यान छेउमा ।

सुचेतना

सुचेतना, तिमी एक धेरै टाढाको द्वीप
 बेलुकीको नक्षत्रछेउ;
 त्यही दालचिनीको बाक्लो बनको चेपमा
 निर्जनता छ ।
 यस पृथ्वीको रणरक्त सफलता
 कलकत्ता एक दिन हुनेछ कल्लोलिनी तिलोत्मा
 तैपनि तिमी छेउ रहला हृदय मेरो ।
 आद धेरै चर्को घाममा घुम्दछ जीवन
 पृथ्वीका मानिसलाई मानिसका झैं
 प्रेम दिन जाँदा तैपनि
 देखेको छु मेरै हातबाट सायद मारिएका
 भाइबहिनी बन्धु बान्धव लडिरहेका छन्
 पृथ्वीको गम्भीर भन्दा गम्भीर छ असुस्थत अहिले;
 मानिस तैपनि ऋणी छ पृथ्वी सितै ।
 केवल जहाजमात्र आउंछ हाम्रो बन्दरगाहको घाममा
 देखेको छु फसल लिई आउंछ त्यो
 त्यो फसल अनगन्ती मानिसको लाश;
 हाम्रा पिता बुद्ध कनफुसियसका झैं हाम्रो प्राण

मुक पारी राख्छ; तैपनि चारैतिर छ रक्तक्लान्त कार्यको
आखहान ।

सुचेतना, यही बाटोमा बत्ती बाली
यही बाटो भै पृथ्वीको त्रेममुक्ति हुनेछ;
त्यो धेरै शताब्दी का मनीषीहरूका काम;
यो बतास कस्तो परम सूर्यकरोज्ज्वल हुनेछ;
प्रायः त्यतिसम्म राम्रो मानव-समाज
हामी झैं क्लान्त कान्तिहीन नाविकको हातले
बनाइ दिनेछों, आज होइन धेरै टाढा अन्तिम प्रभातमा ।

माटो-पृथ्वीको आकर्षणले मानव जन्मको घरमा कहिले आएँ
न आएको भए नै राम्रो हुनै थियो अनुभव गरी;
आउनाले निकै ठूलो लाभ भयो त्यो सब बुझेको छु
शीतलाई छोएर समुज्ज्वल प्रभातमा;
देखेको छु जो भयो, हुनेछ मानिसको जो नहुनु पर्ने-
शाश्वत रात्रिको बक्षमा सबै नै अनन्त सूर्योदय ।

बाटो हिंडाइ

कोनि के एक सकेत मनमा राखी एकाकी शहरको एक बाटोबाट
अर्को बाटोमा धेरै हिंडेको छु म; धेरै देखेको छु मैले ट्रम-बस
सबै
ठीक चल्छन्; त्यसपछि बाटो छाडी गइहाल्छन् तिनीहरूको निद्राको
देशमा :

सारा रात ग्यासलाइट आफ्नो कर्तव्य बुझी राम्ररी बल्छ
कसैले गल्ती गर्दैनने-ईट घर साइनबोर्ड झयाल आग्लो छाना सब

चुप लागी निदाउने प्रयोजन बोध गर्छन् आकाशमनि:
एकै एकै बाटो हिंडी यिनीहरूको गहिरो शान्ति हृदयमा गरेको
छु अनुभव

त्यति बेला धेरै रात-त्याति बेला धेरै तारा मनुमेन्ट मिनारको इसर
निर्जनमा आई घेरेको छ; मनमा लाग्छ कुनै दिन यसभन्दा सहज
संभव

अरू केही देखेको छु के: एक रास तार र मनमेन्ट भरिएको

कलकत्ता ?

आँखा तल निहुरन्छ-चुरोट नीरव जल्छ-बतासमा धेरै धूलो, पतिंगर
आँखा चिम्ली एक छेउमा सरिहाल्छु-रूखबाट धेरै पहेंला जीर्ण पात
उडिहालेक छन्: बेबिलानमा एकलै एकलै यसरी नै हिंडके छु रात्रि
बीच

किन हो कुन्नि: हजार हजार बर्ष पाछि आज पनि जान्दिन म ।

शव (लाश)

जहां चांदीरंगे ज्योत्सना भिजिरहेछ नरकटे जंगलमा
जहां धेरै मच्छरहरूले बनाएका छन् घर तिनीहरूको
जहां सुनौला माछा ट्वाक्क ट्वाक्क गरी खान्छ
ती सब नीला मच्छरहरू मौन आकांक्षामा;
निर्जन माछाको रंगले जहां भइरहेछ मौन चुप
पृथ्वीको एक छेउमा एकाकी नदीको गाढ रूप;
अनकन्टार अरण्यपथको छेउबाट बग्दछ जुन नदीको पानी
काण्डधारी लामा झारपातमा सुती सुती हेरेको छ
बेलुकीपखको रातो मेघ: नक्षत्र रात्रिको अन्धकारमा
विराट नीलाभ केश गुजुल्टो पारी
मानो नारी हल्लाउछिन टाउको
पृथ्वीको अन्य नदी; तर यो नदी
रंगिन मेघ पहेलो पहेलो ज्योत्सना; राम्ररी हेर्यौ भने,
अरू सब प्रकाश र अन्धकार सिद्धियो यहाँ
रातो नीलो माछा मेघ-मलिन नील ज्योत्सनको प्रकाश
छ यहीं , यहीं मृगणालिनी घोषालको शव

तर परी बगिरहेछ चिरदिन; नीलो, रातो चादीरंग नीरव ।।

बिरालो

दिनभरि एउटा बिरालोसित घुमीफिरी खालि मेरो भेट हुन्छः
 रूखको छायामा, घमामा पहेंला पातका भीडमा;
 कहीं दुइचार टुक्रा माछाको कांढाको सफलता पछि
 त्यसपिछ्छथ सेतो माटोको कंकालभिन्न
 आफ्नो हृदयलाई लिई मौरी झैं निमग्न भइरहेको देख्छुः
 तर तैपनि कृष्णचूडाको जीउमा नडले कोपरिरहेछ
 सारा दिन सूर्यको पछि पछि हिडको छ त्यो ।
 एक पल्ट त्यो देखा पर्छ
 फेरि अर्को पल्ट बिलाउंछ त्यो कुन्नि कहाँ ।
 हेमन्तको सन्ध्यामा जफरानी रंगको सूर्यको नरम शरीरमा
 सेतो पन्जाले मुसार्दै खेल्दै गरेको देखे त्यसलाई;
 त्यसपछि अन्धकारलाई साना साना बैल जस्तो पन्जाले
 लुछ्छील्ल्यायो त्यसले
 अनि सारा पृथ्वीमा छरिदियो ।

कृष्णचूडा-फूलको ठूलो बोट विशेष
 जफरानी रंग-उज्यालो सुन्तले रातो रंग

आठ बर्ष अधिको एक दिन

सुनियो लाश चिरिने कोठामा
 लगेको छ उसलाई,
 हिजो राती-फागुन रातको आँध्यारोमा
 जब अस्तायो जून पन्चमीको
 मर्नलाई भयो इच्छा उसको;

स्वास्नी सुतेकी थिई छेउमा-नानी चाहि पनि थियो;
 प्रेम थियो, आशा थियो-चन्द्र प्रकाशमा तैपनि त्यसले देख्यो
 कुन भूत ? निद्राबाट किन बिउंझी उठयो त्यो ?
 अथवा घेरै दिनसम्म लागेको थिएन निद्रा
 र लाश चिरिने कोठामा सुतिरहेछ अहिले ।
 यस्तै निद्रा खोजेको थियो कि क्या हो ?
 रक्त फीज दलेको मुखमा महामारीका मुसासरि
 मुन्टो गडेर आँध्यारो संकीर्ण छातीमा निदाउंछ अब;
 अब बिउँझन्न कुनै दिन ।।

कुनै दिन बिउँझन्न अब
 बुझ्नलाई गहिरो बेदनाको
 अविराम-अविराम भार
 सहने छैन अब-
 यो कुरा भनेको थियो उसलाई
 जून अस्ताएर गएपछि-अद्भुत अन्धकारमा
 मानो उसको झयालको छेउमा
 ऊँटको घिच्रो जस्तो कुनै एउटा निस्तब्धता आई ।

तैपनि त लाटोकोसेरो जाग्दछ बाँच्न चाहन्छ,
 गलित बूढो भ्यागुतो अझ दुइ घडीको भिक्षा माग्छ
 अर्को एउटा प्रभातको इशारामा-अनुमेय उष्ण अनुरागमा

आठ वर्ष अधिको एक दिन

चाल पाऊँछु यूथचारी अँध्यारोको गाढ निरूद्देश्यमा
 चारैतिर झूलको क्षमाहीन विरुद्धता;
 मच्छर उसको अन्धकार संग्राममा जाग्राम बसी
 जीवनको स्रोतलाई माया गर्छ ।

हिले रगत राल-सिडाने फोहरको बसाइबाट
 धाममा उडी जान्छ झिंगा;
 सुनौला धामको किरणमा उडने कीराको खेल
 कति देखेको छु कति ।

घनिष्ठ आकाश मानो—मानो कुन विकीर्ण जीवनले
 अधिकार पारी राखेको छ यिनीहरूको मन
 दुष्ट शिशुको हातमा फटेग्राको छटपट घन कम्पन
 मरणसित जुधेको छ ।

जून असताइसके पछि अँध्यारोमा तिमी पिप्पलबोट छेउ
 हातमा डोरी लिई निःसंग एकलै गएका थियौ
 जुन जीवन फटेग्राको,-कोइलीको-मानिसको
 जीवनसित त्यसको अब भेट हुँदैन
 यै भन्ने बुझी ।

पिप्पलको हांगाले
 गरेन र प्रतिवाद ! जूनकीरीका भीड आई
 सुनौला फूलको स्निग्ध हूलमा
 गरेन र दलादल ?
 थरथरे लाटोकोसेरो आई
 भनेन रः बूढो चन्द्रमा बाढीको पानीमा बगेर गयो हो कि ?
 चमत्कार !
 पकौँ अब मुसा दुइ-चार ।
 भनेन र लाटोकोसेरोले आई यो तुमुल गाढ समाचार ?

आठ बर्ष अधिको एक दिन

जीवनको यो स्वाद-सुपक्व जौ को घ्राण हेमन्तको बेलुकीको
 तिमीलाई असह्य लाग्यो;
 'मअर्ग' मा-निस्सासिएर के शान्ति पाय हृदयमा
 'मअर्ग' मा-निस्सासिएको
 कुच्चिएको मुसाको जस्तो रक्त रन्जित ओठमा ।

सुन—

यो मृत कथा नै भए पनि; कुनै
 नीरीको प्रमे व्यर्थ भएको छैन;
 विवाहित जीवनको इच्छा-आकांक्षा
 कहीं पनि राखेको छैन कुनै खाल्डा
 समयको जीवन-संघर्षमा विजयी भई उठेर आउँछे बधू
 मधु-अनि मनको मधु जान्न दिएकी छ
 रिक्तो पेटको ग्लानि बेदनाको चिसोमा
 यो जीवन हरेस खाएन-उठेन कम्पन;
 त्यसैले
 लाश चिर्ने कोठामा
 चित भई सुतिरहेछ टेबलमा ।

जान्दछु-तैपनि जान्दछु
 नारीको हृदय-प्रेम-शिशु-गृह होइन सब नै;
 अर्थ होइन, कीर्ति होइन, संगतिसम्पन्न पनि होइन—
 अर्को एक विपन्न विस्मय
 हाम्रो अन्तर्गत रक्त भित्र
 खेल्दछ;
 हामीलाई क्लान्त पार्छ
 क्लान्त-क्लान्त पार्छ;
 लाश चिर्ने कोठामा
 त्यो क्लान्ति छैन;
 त्यसैले

लाश चिर्ने कोठामा

चित्त भई सुतिरहेछ टेबलमा

तैपनि दिनहुं राती म हेर्दछु-अहो,

थरथरे अन्धो लाटोकोसेरो पिप्लको हांगामा बस्छ आई

आँखा पल्टाई भन्छ, बूढो चन्द्रमा बाढीको पानीमा बगेर
गयो हो कि ?

चमत्कार

पक्रौं अब त्यसो भए मुसा दुइ चार ।

हे प्रगाढ पितामही, आज पनि चमत्कार ?

म पनि तिमी जस्तो बूढो हुन्छु-चन्द्रमा चाहिं लाई

कालीदहमा म बाढीको पानीमा बगाई कटाई कटाइदिनेछु पार
हामी दुइ मिली शून्य पारी जानेछौं जीवनको प्रचुर भण्डार ।

हावा हुरीको रात

ठूलो हावा हुरीको रात थियो हिजो-असंख्य नक्षत्रको रात,;

रातभरि त्रिसतीर्ण हावा मेरो मच्छरदानीमा खेल्यो

मच्छरदानी पुक्क भएर फुली उठयो मौसमी समुद्रको पेटसरी

कहिले ओछ्यान चुडालेर

नक्षत्रतिर उडी जान चाहयो;

कहिले काहीं यस्तो लाग्यो मलाई—अझै निद्रामा नै सायद
टाउको माथि मच्छरदानी छैन मेरो ।

स्वातिनक्षत्रको काख कोई नीलो हावाको समुद्रमा

सेतो बकुला झैं उडेको थियो त्यो ।

हिजो यस्तो चमत्कारपूर्ण रात थियो ।

सबै मृत नक्षत्रहरू हिजो जागी उठेका थिए

आकाशमा एक तिल खाली ठाउँ थिएन;

पृथ्वीका समस्त घुम्नो प्रिय मृतहरूको मुख पनि

यही नक्षत्रभिन्न देखेको थिएँ मैले;

अन्धकार रातमा पिप्ल बोटको टुप्पामा प्रेमी भाले चीलका

शीतले भिजेका आँखा सरि

झलमल्ल टल्किरहेका थिए समस्त नक्षत्रहरू

जुनेली रातमा बेविलनकी रानीको कुम माथि उज्ज्वल

छालाको शाल जस्तो झलझल गर्दै थियो विशाल आकाश ।

हिजो यस्तो आश्चर्यपूर्ण रात थियो ।

जुन नक्षत्रहरू आकाशको छातीमा हजारौं वर्ष अधि मारिहालेका थिए

तिनीहरू पनि हिजो झयाल भित्र असंख्य मृत आकाश संगमा लिएर

आएका थिए

जून रूपसीहरूलाई मैले एशियामा, मिशरमा, विदिशामा मर्दै गरेको

देखेको थिएँ

हिजो तिनीहरू घेरै टाढा आकाशको सीमाना कुइरो हुस्सुमा लामो

भाला हातमा लिई

पंक्तिबद्ध भई उभिहालेका थिए

मानो-

मृत्युलाई मर्दित पानईलाई ?

हावा हुरीको रात

जीवनको गम्भीर विजय प्रकाश पार्नलाई ?

प्रेमको भयावह गम्भीर स्तम्भ खडा गर्नलाई ?

जडतुल्य अरट्ट-अभिभूत भइहालेको छु म,

हिजो रातीको नीलो अत्याचारले मानो मलाई च्याति हालेकोछ,

आकाशको विरामहीन विस्तीर्ण पखेटाभित्र

पृथ्वी कीरासरि मेटिएको थियो आकाशको हृदयबाट ओर्ली

मेरो झयाल भित्र ह्याह्वार्ती

सिंहको हुंकारले उत्क्षिप्त हरित प्रान्तरमा अजस्र जेब्रासरि ।

हृदय परिपूर्ण भएको छ मेरो विस्तीर्ण फेल्को* हरियो घाँसको गन्धले

दिगन्त-प्लावित बलीयान सूर्य किरणको सुगन्धले

-
- फेल्-दक्षिण अफ्रिकाको घाँस मात्र भएको मैदान वा प्रदेश, तृणभूमि

मिलनोन्मत्त बधिनीको गर्जन झै अन्धकारका चञ्चल विराट सजीव*
 रोमश उच्छ्वासले,
 जीवनको दुर्दान्त नील मत्ततमा ।
 मेरो हृदय पृथिवी चुंडाली उडिहाल्यो
 नीलो हावाको समुद्रमा स्फीत मातेको बलूनसरि गयो उडी
 एउटा टाढाको नक्षत्रको मसतूललाई एक ताराबाट
 अर्को तारामा उडाएर लान थाल्यो
 एउटा अशान्त गिद्धसरि ।

जंगली हाँस

लाटोकोसेराको फुस्रो पखेटा उडेर जान्छ नक्षत्रतिर
 पानीले भरिएको चउर छोडेर चन्द्रमाको आह्वानमा
 जंगली हाँसले फैलाउँछन् पखेटा-शब्द सुन्छु त्यसको स्वाई स्वाई स्वारि
 एक दुई तीन चार अजस्र अपार ।

रात्रिको किनारबाट तिनीहरूको चाँडो चाँडो पखेटा फिजाइ
 इन्जिनको जस्तो शब्द; बेग हानिरहेछन् तिनीहरू ।

त्यसपछि रहिरहन्छ नक्षत्रको विशाल आकाश
 हाँसको जीउको घ्राण-दुई एक कल्पनाको हाँस;

सम्झनामा बिउझन्छ कहिलेको गाउँबस्तीको

अरूणिमा सान्यालको मुख

उडुन् उडुन् तिनीहरू पौषको ज्योत्स्नामा

उडुन् नीरव

कल्पनाका हाँस सब; पृथ्वीको सबै ध्वनि

सब रंग मेटिएपछि

उडुन् उडुन् तिनीहरू हृदयका शब्दहीन ज्योत्स्ना भित्र उडुन् ।

• रोमेश लम्बा-भुतले भुतलालै भरिएको, भुत्ले ।

हाजर बर्ष केवल खेल खेल्दै

हजार बर्ष केवल खेल खेल्दै अन्धकारमा जूनकीरी जस्तै
 चारैतिर पिरामिड-कफनको गन्ध;
 बालुवामाथि छरिन्छ ज्योत्सना-खजूर रूखका छायाहरू चञ्चल
 विचूर्ण स्तम्भसरिः उभिरहेछ मृत, म्लान ।
 शरीरमा मृतकको गन्ध हाम्रो-सिद्धियो जीवनको सबै लेनदेन;
 "छ समाझना ?" -सोध्यो उसले-सोधेँ मैले केवल, 'बनलता सेन ?'

हिउँदको रात

यस्ता हिउँदका रातमा मेरो हृदयमा मृत्यु आउँछ;
 बाहिर शायद शीत पर्दैछ, किंवा झर्दैछ पात,
 किंवा लाटोकोसेराको गीत; त्यो पनि हिउँद जस्तै
 पहेंलो पात जस्तै;
 शहर र गाउँका टाढा मुहानमा सुनिन्छ गर्जन सिंहको
 सर्कसको व्यथित सिंहको ।
 यतातिर गाउँछ कोइली-पौषको मध्य रातमा;
 कुनै एक दिन बसन्त आउँछ भनी ?
 कुनै एक दिन बसन्त थियो, त्यसैको पिपासित प्रचार ?
 तिमी स्थविर कोइली होइनौ । कति कोइलीलाई
 बूढो हुँदै गएको देखेकोछु ।
 तिनीहरू किशोर होइनन्ः
 किशोरी होइनन्ः
 किशोरी होइनन् अब
 कोइलीको गीत व्यवहृद भइसकेको छ ।
 सिंह गर्जन गरी उठछः
 सर्कसको व्यथित सिंह,
 स्थविर सिंह एक-अफिमको सिंह
 अन्ध-अन्धकार

चारैतिरका अस्पष्ट आकार
 समुद्र भित्र जीवनलाई स्मरण गर्न जाँदा
 मृत माछाको पुच्छरको झ्याउमा
 अन्धकार पानीमा,
 कुइरोको पन्जरभित्र अल्पिन जान्छ सबै ।
 सिंहले अरण्यलाई भेट्ने छैन अब
 पाउने छैन अब
 पाउने छैन अब ।
 कोइलीको गीत
 भत्केको इन्जिनको छुट्टिएको पुर्जासरि
 हुन्छ निस्तब्ध खसी चुम्बकको पहाडमा ।
 हे पृथ्वी
 हे पिपाशा मन्दिर नाग-पाश,-तिमी
 अर्कोपट्टि फर्की सुत,
 कुनै दिन केही खोजी पाउने छैनो अब ।

यिनीहरूको कानमा

एक पल्ट नक्षत्रतिर हेरी-एक पल्ट बेदनातिर
 धेरै कविता लेखी गइहाले युवहरूको दल;
 पृथ्वीका बाटा-बाटामा सुन्दरीहरू मूर्ख ससम्मानमा
 सुने आधाजति कुरा-यी सब बधिर निश्चल
 सुनका पित्तले मूर्ति: तैपनि अहो यिनीहरूको कानमा
 धेरै एश्वर्य खन्याएर गइहाले युवाहरूका दल
 एक पल्ट नक्षत्रतिर हेरी-एक पल्ट बेदनातिर

साउनको रात

साउनको गहिरो अन्धकार रातमा

बिस्तार बिस्तार बिउँझन्छु म

कता कता बंगोपसागरको शब्द सुनेर ?

निकै बेर पानी परेर थामियो अब;

जतिसम्म दृष्टि जान्छ कालो आकाश

माटाको शेष तरंगलाई काखमा राखी बसी रहेको छ ।

मानो निस्तब्ध भई टाढा उपसागरको ध्वनि सुन्दैछ ।

यस्तो लाग्छ

कसैले मानो ठूला ठूला ढोकाका पल्ला खोलिरहेछ,

बन्द गरी हाल्दछ फेरि;

टाढा कुनै दूर-नीरव-आकाश रेखाको सीमानामा ।

सिरानीमा टाउको राखी जो सुतिरहेका छन् ।

निदाइ रहन्छन् तिनीहरू;

भोलि बिहान बिउँझनलाई ।

जो सब फुम्नो हुँसाइ, कथा, प्रेम, मुखरेखा

पृथ्वीका ढुंगामा, कंकालमा अन्धकारमा मिसिएका थिए

बिस्तार बिस्तार जागी उठछन् तिनीहरू

पृथ्वीका अविचलित पञ्जरबाट झारेर मलाई खोजी निकाल्छन् ।

समस्त बंगोपसागरको उच्छ्वास थामिहाल्दछ मानो:

घेरै माइलसम्म मृत्तिका नीरव भई रहन्छ

मानो कसैले भन्छ

म यदि ती सब पल्ला स्पर्श गर्न सक्थेँ

त्यसो भए येस्ता गहिरो-निस्तब्ध रातमा गई स्पर्श गर्दथेँ

मेरो काँधमाथि अस्पष्ट हात राखी बिस्तार बिस्तार मलाई बिउँझाइ

दिन्छ ।

आँखा उधारी म

दुई स्तर अन्धकार भित्र

फुम्नो मेघसरि प्रवेश गरेँ

त्यही मुख भित्र प्रवेश गरे ।

स्वप्न

पाण्डुलिपि छरिएको छ मेरो अधिल्लिर
 माटोको दीयोको उज्यालोमा
 म निस्तब्ध भई बस्तछु सुन्दै पातमा झरेका शीतका थोपा ।
 झ्याल मास्तिरको नीमको रूखबाट
 एउटा एकलो चरा उडिजान्छ कुइरो भित्र
 के यसको पखेटा चलाइको फ्याट फ्याटले निभाइदियो दीयो ?
 अंधारामा म छाम छाम छुम छुम गर्छु सलाइ खोज्दै
 म अडिन्छु कारण म आफै जान्दिन
 कसको अनुहार म देखेँला सलाई पार्दा- उज्यालोमा ।
 सायद उहिलेकी त्यो दुब्लो-पातलो नीलो चन्द्रमाको अनुहार
 मृगको बागिएको सींग झैं, चम्केको थियो एक पल्ट उहिले
 अमलाको रूखका पातहरूको पछिल्लिरबाट ।
 अनि उहिले एक पल्ट सुम्सुम्याएको मेरो पुरानो पाण्डुलिपि
 तर संसारले अब त्यसलाई बिसिसक्छे ? ।
 तै पनि संसारका सबै प्रकाशहरू सधैंको निमित्त निभिहाल्नेछन्
 त्यहां रहने छैन मानिस, केवल बाँच्ने छ मानिसका स्वप्नमा
 म अनि त्यो अनुहार त्यस स्वप्नभित्र हुनेछौं ।

कठैबरा चील

कठैबरा चील
 सुनौला पखेटाका चील,
 यो भिजेको बादलको अपरात्तमा
 तिमी अब अरू उड़ी उड़ी नरोऊ
 धनसिरी नदीको छेउमा ।
 तिम्रो रूवाईको सोरमा
 बेतका गोडा झैं उसको मलिन आंका
 आउंछ संज्ञनामा,

पृथ्वीका रंगीन राज-कुमारीहरू झैं
 त्यो त गइहालेकी छ टाढा,
 फेरि किन त्यलसाई बोलाएर ल्याउंछौ ?
 कसे, यहाँ आफ्नो हृदय मन पराउंछ ।
 कठैबरा चील,
 सुनौला पखेटाका चील,
 यो भिजेको बादले अपराह्नमा
 तिमी अब अरू उडी उडी नरोऊ
 धनसिरी नदीको छेउमा ।

हाँस

नौवटा हाँसलाई आँखा उधार्दा बिहानीपख सधैं
 देखिन्छन् भद्राक्षको पल्लवझैं स्निग्ध पानीमा
 तीन पल्ट तीन गुन्नाले नौ हुन्छ संसारको रीतमा
 यिनीहरू तैपनि नौजना बन्दछन् मायावीको झैं जादूबलले ।
 त्यो नदीको पानी गहिरो - छ—निकै गहिरो;
 त्यहीँ नेर सेतो मेघ—सानो मेघ आई
 डुबुल्की मार्छ—डुब्छ अझभिन्नसम्म तै पनि
 पुग्न सक्तैन त्यो कुनै समयको अन्त्यसम्म ।
 चारैतिर अग्ला अग्ला लामा झारहरूको छ ओच्छ्यान,
 धेरै बेरसम्म चूपचाप रही हेमन्तका पानी
 प्रतिपादित भइहाल्यो जब नीलाकाश भनी
 सुदूरमा नारीको काखमा देखिन्छन् हाँसका बथान ।
 मिसिहालेको छ जल अपराह्नमा घामको टलकमा
 अथवा डालोबाट उड्छ अनगन्ती सेता लावाका रङ्ग छर्दै
 नौवटा निर्मल हाँस नदीमा छन् भन्ने लाग्छ सधैं ।

सूर्यतुल्य

आमरण केवल विपन्नमात्र भई हिंडेर
 त्यसपछि जुन विपद आउँछ
 जान्दछु
 हृदयङ्गम गर्नु पर्ने चीज—हो त्यो;
 यसभन्दा बढी केही होइन ।
 बलीटे बग्गरे टापूमा नदीको पानी पर्दछ
 खेल्दछ सूर्यको टलक
 रंगीन माछा झलझल गर्दै उडेर जान्छ
 मृत्यु र करूणाको दुई तरवार सामना सामनी
 बनाउंदै भत्काउंदै गर्न चाहन्छ यी सब साँधु घर बारी;
 आफ्नै उध्याएको धारिलो आकाश ढाकी बस्छ ।
 यस्तै भएको छ धेरै दिन—घाममा बत्तासमा
 जसले सब देखेका थिए-
 जसले यिनीहरूलाई प्रेम गरेका थिए—तिनीहरू
 समयको सुविधा अनुसार लिलाम बिक्री भइसकेका छन् आज;
 छैनन् तिनीहरू ।
 आज हामीहरू हामी आफैँ सित—हामी आफ्ना आफ्ना
 युगसित सबै
 सत्य भई प्रतिफलित भई उठौ ।
 के नव पृथिवीलाई मेटाउन समय बढिरहेछ ?
 हे अवाची, हे उदीची कहीं म चराको शब्द सुन्छु
 कहीं सूर्यको मिरमिरे बिहान रहिहालेको छ जस्तो लाग्छ ।
 मरणलाई होइन केवल
 मरणसिन्धुतिर अग्रसर भई
 जे जति हेर्नु पर्ने छ
 हामीले पनि हेरी सकेका छौं;

कति बिर्सिसक्यौं, कति सम्झी राखेका छौं ।
 पृथ्वीको बालुवा रक्त कालिमाछेउ त्यसपछि
 हामी खारिज भएका छौं दोहरी आकर्षणमा
 अँध्यारोमा तैपनि त
 आंखा स्थिर राखी
 गणिकालाई देखाएका छौं पाशो
 प्रेमिकालाई सिकाएका छौं छलको कौशल ।
 सिकाएनौ र ?
 शताब्दी आवेशमा अस्ताचलमा जान्छ
 क्रान्तिकारीले के सुन थुपाउँछ ।
 आकण्ठ मरणमा डुबी चिरदिन
 प्रेमीले के उपभोग गरेर जान्छ
 स्निग्ध सहयात्री धनवान् व्यापारीहरूको ऋण ।
 त्यसो भए कुन ठाउँमा रहेको छ
 अलक्षित भई जीवन आश्वास ।
 हामीहरू अपेक्षातुर;
 चन्द्रमा उदाउनभन्दा अधि-कालो सागरको
 कैयो माइल नाघेर जाँदा पनि अझै अन्धकार
 बोक्सी माइल लम्पसार
 उडी जाने चराहरू झैं
 नक्षत्रको ज्योत्स्नामा आयोजन गर्छ हेलिएर जांदा
 यो अनन्त प्रतिपदमा तै पनि
 चन्द्रमा बिर्सी उडी जानु पर्छ
 उडी जान चाहन्छु ।
 पछाडिका लहरहरू प्रतारणआ गरी बगेर गए;
 सामनेका अभिभूत अन्तहीन समुद्र झैं आएका छन्;
 लवणाक्त पवांखको पखेटादुःख विह्वल
 झोक्का जस्तो छिन्नभिन्न विश्वासहन्ता जस्तो कोही

समुद्रको अन्धकार बाटोमा लडिरहेका छन् ।
 मृत्यु आजीवन अनगन्ती भयो, तैपनि
 यस्ते नै हुने छ ।

केवल व्यक्तिको मृत्यु निखारी दिएर आज
 हामी पनि मरिहालेका छौं सबै,-
 घेस्ता-प्रामाणमा नमरे पनि यस किसिमको मृत्यु अनुभव
 गरी तिनीहरू हृदय बिहीन प्राकारले व्याप्त इतिहासमा
 सागे गरिदिन खोजी जतिसम्म मानिसको प्राण
 अतीतमा म्लानायमान भइहालेको छ त्यति सीमा घेरेर
 जागी उठ्छ उन्नाइसौं त्रिचालीस चवालीस अन्तरको
 अनन्त रौद्रको तिमिरमा ।

समारूढ (THE PROFESSOR)

‘बरू तिमि आफै नै लेखन त एउटा कविता’
 भनें मैले म्लान हाँसेर; छायापिण्डले दिएन उत्तर;
 चाल पाएँ त्यो त कवि होइन—त्यो त आरूढ भणिता
 पाण्डुलिपि, भाषा, टीका, मसी अनि कमलहरू माथि
 बसिरहेको छ सिंहासनमा—कवि होइन-अजर, अक्षर
 अध्यापक; दाँत छैन—आँखामा उसको अटूट कचेरा;
 तलब हजार रूपया महीनामा—अनि हजार डेढेक
 पाइन्छ मृत सव कविहरूको मासु र त्यसमा भएका औंसा
 कीरहरू केलाएर
 यद्यपि ती सबै कविहरूले क्षुधा प्रेम आगोको न्यानो
 खोजेका थिए ‘सार्क’ को छाल-लहरीमा गरेका थिए
 लडीबुडी ।

लघु मुहूर्त

दिनको आखिरमा तीनजना बुढो-कन्य भिखारीहरूको
 अत्यन्त प्रशान्त भयो मन;
 फुस्रो बतास खाएर एक गाँस-बाटाको छेउमा
 फुस्रो बतासले गरिहाले मुख आचमान ।
 किनभने अब रातो नदी भनिने देशमा जाने छन् तिनहरू;
 त्यहाँ धोबी र गधा आई पानीमा
 मुख हेर्छन् परस्परको पिठिउंमा चढेर जादूबलले ।

तैपनि जानभन्दा अघि तीनजना भिखारी मिलेर
 गोलो भई बसिहाले तीन मग चियामा;
 एक जना राजा अर्को उसको मन्त्री अर्को चाहि
 सेनापति भनी परस्परले आफैलाई बनाइहाले ।
 एक भिखारिनी पनि ती तीन खोरण्डे सम्धीको मायाले
 अथवा मगको चिया कुटुम्बको नाताले
 मिलिमिशी एक मुख भइहाले तिनीहरू चार जोडी कानमा ।

कलको टुटीबाट केही पानी हाली चियामा
 जीवनलाई अझ सुस्थिर अझ राम्रो पाराले
 व्यवहार गर्न चाहे तिनीहरूले रिक्तो फूटपाथमा बसी;
 अफसोस गरी टाउका हल्लाएर एक जनाले भन्यो;
 चल्ला हाटको शोधित पानी वा टालाको कलको
 पानी पनि के यस्तो राम्रो हुन्थ्यो आज ? कारण
 भिखारीलाई एक पैसा दिन जेठाजु—भाइ बुहारी सबै नाराज
 भनेर तिनीहरूले सुकेको बोके दाढी हल्लाएर
 एक पल्ट हेरिहाले एकली स्वास्नी मानिसलाई

अनुभव गरिहाले यहीं यस चियाको समारोहमा
 तिनीहरूले खैचर ल्याएका छन् एक किचकत्रीलाई
 एक समयमा यो केटी राज हँस थिई होली अहिले भएकी छ हाँसैहाँस
 हेरेर तिनीहरूले चुटकीमा निकाली दिए अर्को एउटा गिलास :
 सुन चांदी हाम्रो छैन केही तैपनि हामी को कसको होउं
 क्रीतदास ?

यी सब रमाइला कुरा सुनी एउटा धुम्मे डांस
 उफ्री उफ्री हिंड्यो तिनीहरूको नाकको टुप्पा टुप्पामा
 नदीको पानीपारि बसी मानो वेण्टिक ष्ट्रीटमा
 गन्ती गरेर गए तिनीहरूले यस पृथ्वीको न्याय-अन्याय
 रिसले कपाल गुजुल्टो पारी गनेर गए अन्याय न्याय;
 कहां हुन्छ खर्च—कसले गर्छ व्यय;
 के के दिइन्छ राखिन्छ यहां कसले दिन्छ कसलाई;
 कसरी धर्मको कल हल्लिन जान्छ मृदु बतासमा;
 मानिस मरिहालेपछि यदि यसलाई औषधिको शिशी
 कसैले दिए बिनादाममा—त्यसो भए कसको लाभ
 यसै कुरालाई लिएर चारै जनाको बीच भयो भीषण विर्तक
 किनभने अब तिनीहरू जाने छन् उडन्ते नदीको देश
 त्यहाँ पिशाच बानर र भाचिएको हाड आई पानीमा
 हेर्छन् मुख जतिदिनसम्म देख्न सकिन्छ प्रतिबिम्ब ।

फर्की आऊ सुरज्जना

सुरज्जना, तिमी त्यहाँ नजाऊ त,
 बात न मार त त्यस युवकसित;
 फर्की आऊ सुरज्जना:
 नक्षत्रको यस चांदीरङ्गे आगो भरिएको रातमा;

फर्केर आऊ यस चउरमा,
 फर्की आऊ मेरो हृदयमा,
 टाढाभन्दा टाढा अझ टाढा
 युवकसित नजाऊ अब ।
 के कुरा छ त्योसित ?
 आकाश ढाकिएको आकाशले
 पृथ्वी झैं तिमी आज:
 उसको प्रेम घाँस भई आउंछ ।

सुरज्जनां,

तिम्रो हृदय आज घाँस
 बातसको पारिपट्टि छ बतास
 आकाशको पल्लापट्टि फैलेको छ आकाश ।

चिहानमाथि कुँदिएका हरफहरू

यहीं सरोजिनी सुतरहेकी छ-
 जान्दिन त्यो यहीं सुतिरहेकी छ वा छैन ।
 धेरै भो सुतेको-त्यसपछि एक दिन
 गइहालेकी छ कुनै दूर मेघमा ।
 अन्धकार शेष भएपछि जुन स्तर
 जागिउठ्छ प्रकाशको आवेगमा:
 सिंढी बिना—चराहरू झैं पखेटा बिना ?
 सायद हुन सक्छ माटोको ज्यामितिक तरंगले आज
 ज्यामितिको भूत बोल्छ-मत जान्दिन ।
 जफरानी रङ्गे प्रकाशखो शुष्कता सन्ध्याको आकाशमा टाँसिएको छ;

लुप्त बिराला झै; शून्य चातुरीको
मूढ हँसाइ लिई जागी ।

ती सब स्यालहरू

दिन शेष भएपछि असंख्य स्यालहरू
पहाडको जंगलमा शिकारको खोजीमा पस्छन्
अनि निस्तब्धतामा घस्रिन्छन् अभेद्य अन्धकारमा
फाँटमा आइपुगेर अचानक देख्दछन्
हिउं सुतिरहेको झलमल चन्द्रालोकमा ।
के तिनीहरू चार खुट्टे जीव यस्तो बेला कराउन सक्छन्
मनुष्यको हृदय जस्तो, तिनीहरूको हृदयमा पनि
त्यसपछि गहन आश्चर्यमा दुःख जागछ
तिनीहरूको मनमा; यसैले रक्तको अन्धकारमा
मेरो आत्मा उफ्रिउठ्छ तिमीलाई देख्ने बित्तिकै
अकस्मात्, वसन्त बितेपछि ।

यात्री

लाग्दछ प्राण एक दूर स्वच्छ सागर-किनारमा
जन्मेको थियो कहिले;
पछि मृत्युहीन जन्महीन चिह्नहीन
हुस्सेको जो इंगित थियो-
ती सब बिस्तार बिस्तार बिर्सन गई अर्को एक अर्थ
पाएको थियो यहाँ भूमिष्ठ भई—प्रकाश जल आकशको आकर्षणले
कोनि किन हो कसलाई प्रेम गरेर ।

मृत्यु र जीवनको कालो अनि सेतो
 हृदय अंगालेर यात्री मानिस
 आएको छ यस पृथ्वीको देशमा;
 कंकाल अंगार मसी चारैपट्टि रगतभिन्न
 अन्त्यहीन करुण इच्छाको चिन्ह देखेर
 बाटो चिनी यस धूलोमा आफ्नो जन्मको चिन्ह चिनाउन आएँ;
 कसलाई तैपनि ?
 पृथ्वीलाई ? आकाशलाई ? आकाशमा बल्ले सूर्यलाई ?
 धुलोको कणिका अनु, परमाणु, छाया, वृष्टि, जल, कणिकालाई ?
 नगर बन्दरगाह राष्ट्र ज्ञान अज्ञानको पृथ्वीलाई ?
 जुन हुस्से थियो जन्म सृष्टिको अधि, अनि
 जुन सब कुइराहुस्सेहरू रहनेछन् अन्त्यमा एक दिन
 त्यसको अन्धकार आज प्रकाशको घेरोमा आइपर्छ बारम्बार ।
 नीलिमातिर मन जान चाहन्छ प्रेममा;
 सनातन कालो महासागरतिर जान भन्दछ ।
 तैपनि प्रकाश पृथ्वीतिर
 सूर्यले सधैं साथमा ल्याउछ
 जुन ऋतु जुन तिथि जुन जीवन मृत्युरीति
 महाइतिहास आएर अहिलेसम्म पनि जानेन यसको माने;

यात्री

त्यतातिर जाँदैछ मानिस प्रेम-क्षय
 नित्य पद-चिन्ह झै साथमा लिएर;
 नदी अनि मानिसको धावमान फुस्रो हृदय
 रात्रि सिद्धियो बिहानमा—कहानीका कति कति सय बिहानमा
 नव सूर्य नव पक्षी नव चिन्ह निवास गर्छ नगरमा;

नव नव यात्रीहरूसित मिसिहाल्क्ष प्राणलोकका

यात्रीहरूको भीडसित ? १

हृदयमा हिंडाङको गति गीत र प्रकाश छ. अनन्तमा

मानिसको पटभूमि सायद शाश्वत यात्रीको होला ।

अनुपम त्रिवेदी

यस्तो जाडोको रातमा उद्भासित हुन जान्छ अनुहार अनुपम त्रिवेदीको

यद्यपि त्यो छैन आज सशरीर यस ठूलो गोलो पेटमित्र पृथ्वीको;

टेबलको अन्धकारमा तै पनि यो जाडाको स्तब्धता एक पृथ्वीका

मृत जीवितहरूका भीडमा त्यो स्मरणीय मानिसको कुरा

हृदयमा उब्जाएर जान्छ; टेबलमा किताबको थुप्रो चुली देख्दा लाग्दछ

यद्यपि प्लेटोदेखि रवि फ्रयड आ-आफनो चिन्ताको विषय

निखारेर गए शिशिरको सिरकभित्र यस्तो अपरूप शीतमा

अहिले निघाइरहेका छन्—तिनीहरूलाई निद्रबाट जगाउन

आफनो आग्लोलाई पृथ्वीमा यस पारको मृत्युको ताला

त्रिवेदीले के खोलेन र तान्त्रिक उपासना मिष्टिक यहूदी कबाला*

ईशुको शवोत्थान-वोधि-वृक्षको जन्म मरणबाट आरम्भ गरी

हेगेल र मार्क्स: त्यसको दहिने र देब्रे कान पक्री

दुईतिर तानेर लाँदै थियो; यस्तो समय

दुई पाकेटमा दुइ हात हाली कुटिल आंखामा निरामय

ज्ञानभन्दा पनि राम्रो लाग्न गयो माटाका मानिसको प्रेम;

प्रेमभन्दा पनि राम्रो लाग्यो एउटा टोटेम*

कबाला—बिक्रीको काजपत्र, दलिल, दस्तावेज

•टोटेम- (Totem) गण-चिन्ह, जीव जन्तु चित्र, त्यसको मूर्ति ।

ऊँटको नक्सा जस्तो—एक जना नारीको हृदयमा
 मुखमा आँखामा अभिलाषामा छ मरीचिका विजय-कामना
 हिंडेकी छ त्यो; बेहेकी छ आफ्नो जीउमा घित रंगे सारी
 राम्ररी नियालेर हेरे लाग्दछ अतीव चतुर दक्षिण बंगालकी नारी
 दिव्य महिला एक; सारीको देखिन्त गाँठो आंचलको फेर
 केवल काशीपुर बेहला खरूट उतरपाडा ब्याण्डेल
 गरी हिंडछे स्टालिन, नेहरू, बल्क अथवा रयको भारी बोकी
 तीन पाउं भूमिभन्दा पनि अझ भूमि छ यस बालिको हृदयमा
 त्यसो भए त प्रेम होइन; सोचन थाल्यो त्रिवेदीको हृदय ज्ञान
 जड अनि अजड डायलेक्टिक मिलेर हाम्रा दुईतिरका कान
 तान्दछन् र नै बाँची रहेका छाँ त्रिवेदीलाई अलि जोडले दिएको थियो
 झटका निदान ।

अद्भुत अँध्यारो एक

अद्भुत अँध्यारो एक आएको छ आज पृथ्वीमा
 जो अन्धा छन् तिनीहरूले सबभन्दा बढी देख्दछन्, यहाँ
 जसको हृदयमा छैन कुनै प्रेम छैन प्रीति छैन आलोडण
 करुणाको
 पृथ्वी अचल छ आज परामर्श बिना तिनीहरूको
 मानिसप्रति जसको गहिरो अस्था छ आज पनि
 अहिले पनि जसले स्वाभाविक भनी मान्दछन्
 महत् सत्य वा रीति किंवा कला अथवा साधना
 आज तिनीहरूको हृदय गिद्ध र स्यालको खाना ।

फेरि फर्केर आउने छु

फेरि आउने छु फर्की धनसिरी नदीको तीरमा-बंगालमा
सायद मानिस भएर होइन हुन सक्छ गौथली वा सारिकाको भेषमा;
हुन सक्छ बिहानीपखको काग भई यस कार्तिकको नवान्नको
देशमा

कुइरोको हृदयभिन्न बगी एक दिन आउने छु कटहर-छायामा;
कित वा हाँस हुन्छु-किशोरीका घुंगुरा रहला राता पाउमा,
समस्त दिन बितिहाल्ला पौडी खेल्दै घाँसको सुगन्ध भरिएको
पानीमा;

फेरि आउंला म बंगालको नदी चउर खेतलाई माया गरी
जलाङ्गीको छालले भिजेको बंगालको यो हरियो करुण जमीनमा
सायद हेर्दा देख्ने छौ एउटा हुचील चरा उडिरहेको छ सौंझको
बतासमा;

हुन सक्छ सुन्ने छौ एउटा लाटोकोसेरो कराइरहेछ सिमलको हाँगामा;
सायद एउटा नानी छरिरहेछ धानको लावा आँगनको घाँसमा;
रूप्साको घमिलो पानीमा सायद किशोर एक सफा च्यातिएको पालमा
डुडा खियाउंछ-रंगीन बादल पौडी खेल्दै आइरहेछ अन्धकारमा
गुंडमा देखौला सेतो बकुला: मलाई नै पाउने छौ तिमी यिनीहरूको
भीडमा- ।

आजको रात

आज राती तिमीलाई मेरो छेउमा पाए एउटा कुरा
भनिने थियो चारैपट्टि रूख पात शिरीष नक्षत्र घाँस
तर त्यही निश्चित नियममा भावना आवेग भाव
विशुद्ध हुन्छ विषय पनि त्यस मुक्तिभिन्न

मैले पनि त्यही फलाफलको भित्रबाट गई
हेरेको छु भारत लण्डन रोम न्यूयर्क चीन
आजको रातको इतिहास औ मृत 'म्यामथ'
सघन नियमाधीन ।

कहाँ छौ तिमीं कुन कौडीको दाउ छ हातमा;
खोजिनिती गरेर के लाभ-सबै कुराको अनुशीलन गरी
हिंडन राम्रो होइन
जुन सब बिहान बेलुकी नदी नक्षत्रलाई राम्ररी बुझेको छु
त्यसैको भित्र निहित भइरहन्छ प्रवीण कहानी कथा

हे हृदय

हे हृदय

निस्तब्धता ?

चारैतिर मृत सब अरण्यहरू हगि ?

टाउको माथि चन्द्रमा

हिंडिरहेछ केवल बादल चिर्दै छिचोल्दै बाटो खोज्दै-
लाटोकोसेराको पखेटामा

जुनकीरीको शरीरमा

घाँसमाथि को ही त्यो शिशिर झैं धूसरता

दीप्त हुन्न केही ?

ध्वनित हुंदैन अब

पहेला दुई खुट्टा उचाली नाचेर दुब्लो सारिका झैं

बोली बोल्दै बोल्दै हिंड्छ तै पनि जीवनः

तिम्रो उमेर कति ? चालिस बर्ष पुग्यौ ?

प्राण्यका पाली धेरै आए अनि गए—

भएन मिलन ?

पर्वतका बाटा बाटामा घाममा रक्त अक्लान्त शफरमा

खच्चरका पिठ्यूमा को चढ्छनन्पतन्डलि आई भनिदेलाप्रभेद के जो

केवल बसी बसी कष्ट पाउँछ मृत्युको गह्वरमा.
 मुखमा रक्त ल्याई जो खच्चरको पिठ्यूबाट लडिहाल्छन् ।
 मृत सब अरण्यहरू;
 मेरा यस जीवनका मृत अरण्यहरू मानो भन्छन्
 किन जान्छौ पृथ्वीका रौद्र कोलाहलमा
 निखिल विश्वका भोक्ता नील कण्ठ आकाशमुनि
 किन जान चाहन्छौ व्यर्थमा;
 कहीं पनि पाउने छैनौ केही
 मृत्यु नै अनन्त शान्ति भई
 अन्तहीन अन्धकारमा रहेको छ ।

संदर्भ-सूची

जीवनानन्द दास को कृतिहरू

कविता संग्रह	झरा पलक (१९२४) धूसर पांडुलिपि, डी. एम. लायब्रेरी, कलकत्ता, १९३६ ।
महापृथ्वी	- पूर्वासा लिमिटेड, कलकत्ता, १९४४ ।
सातटि तारार तिमिरि	- गुप्ता रहमान एंड गुप्ता, कलकत्ता, १९४८ ।
बनलता सेन	- सिगनेट प्रेस, कलकत्ता, १९५२ ।
श्रेष्ठ कविता	- भारवि, कलकत्ता, १९५४ ।
रूपसी बांग्ला	- सिगनेट प्रेस, कलकत्ता १९५७ ।
बेला अबेला कालबेला	- न्यू स्क्रिप्ट, कलकत्ता, १९६९ ।
कविता कथा	- (कविता लेख) सिगनेट प्रेस कलकत्ता, १९५५ ।

जीवनानन्द दास बारे लेखिएको सामग्री

निरुक्त पत्रिका	संजय भट्टाचार्य को लेख, आषाढ, १३५० (१९४२) ।
परिचय पत्रिका	सुभाष मुखोपाध्याय को लेख, श्रावण १३६० (१९५३) ।
मयूख पत्रिका	जीवनानन्द दास स्मृति विशेषांक १९५४ ।
कविता पत्रिका	बुद्धदेव बोस द्वारा संपादित जीवनानन्द मान्य विशेषांक पोष, १३६१ (१९५४) कलकत्ता ।
उषा पत्रिका	जीवनानन्द विशेषांक, बुद्धदेव बोस

द्वारा

	संपादित पौष १३६१ (१९५४) कलकत्ता ।
एकक पत्रिका	जतीन्द्रनाथ सेन गुप्त अनि जीवनानन्द दास विशेषांक (संयुक्त) कार्तिक चैत्र, १३६१ (१९५४) कलकत्ता ।
आनंद बाजार पत्रिका	अजित दत्त को लेख, १४ कार्तिक, १३६१ (१९५४) कलकत्ता ।
क्रांति पत्रिका	नारायण गंगोपाध्याय को लेख, कार्तिक १३६१ (१९५४) ।
उत्तर सूरी पत्रिका	जीवनानन्द दास विशेषांक, पौष-फाल्गुन (१३६१) (१९५४) अरुण भट्टाचार्य को लेख वैशाख-आषाढ १३६३ (१९५६) अमलेंदु बोस को लेख, कार्तिक-पौष अरुण भट्टाचार्य को लेख, कार्तिक-पौष १३६७ (१९६०)
कविता पत्रिका	निरुपम महोपाध्याय को लेख, आश्विन (१९५६)
आधुनिक बंगला काव्य परिचय	दीप्ति त्रिपाठी को लेख, नवाना, कलकत्ता १९५८ ।
कवितार धर्म ओ कविता ऋतुबदल	अरुण भट्टाचार्य को लेख, जिज्ञासा, कलकत्ता, १९५८ ।
कालेर पुतुल	बुद्धदेव बोस को लेख, न्यू एज पब्लिशिंग, कलकत्ता, १९५९ ।
एकटि नक्षत्र आसे	अंबुज बसु को पुस्तक, भूमिका लेखक अमलेंदु बसु, ९ दीपान्विता पब्लिशर्स, कलकत्ता, १९६५ ।

दैनिक कविता

कविता सिंह द्वारा, संपादित २५ वैशाख, संकलन, जनवरी-अप्रैल, १९६८ (जीवनानन्द दास को पत्नी लावण्य दास संग भेंटवाती) प्रणवेदु दास गुप्त द्वारा संपादित, मई १९६६ ।

कविता परिचय

अमरेन्द्र चक्रवर्ती द्वारा संपादित, सातौंवाँ संकलन, १९६६, विजय मजुमदार को लेख 'अद्भुत आधार एक : जीवनानन्द दास', आठौंवाँ संकलन, आलोक सरकार को लेख 'घोरा : जीवनानन्द दास', एघारौं संकलन, माघ-चैत्र १९६९— तीर्थकर महोपाध्याय को लेख 'मृत्यूर आगे : जीवनानन्द दास' ।

माडर्न बंगाली पोएम्स

देवीप्रसाद चट्टोपाध्याय द्वारा संपादित प्रमुखतः मार्टिनकिर्फमैन को अनुवाद, सिगनेट प्रेस कलकत्ता, १९४५ ।

स्टडीज इन माडर्न बंगाली पोएट्री

निर्मल घोष द्वारा संपादित—जीवनानन्द दास पमाथि अमुलेदु बोस संग एक लेख । नावेला कलकत्ता, १९४५ ।

जर्नल ऑफ़ एशियन स्टडीज

एशिया सोसायटी, न्यूयार्क, जीवनानन्द दास को विंब-विधान बारे मेरी लैगो को लेख ।

